

PERSPEKTIV
BØGERNE

*Jan Møller: BORGER I DET GAMLE KØBENHAVN 2
på Frederik den Syvendes og Christian den Niendes tid*

Klunker, mamelukker og gaslys er stikord til en periode, der kan forekomme uendelig fjern – men ikke er det. Vi skal kun 80–90 år tilbage, så er vi midt i den. Gennem rigt illustrerede skildringer af bl. a. boligforhold, teknisk udvikling, sociale forhold, klædedragt, sport, presse, hverdag og fest hjemme og ude, tegnes et fængslende billede af vore bedste- og oldeforældres tilværelse på Frederik den Syvendes og Christian den Niendes tid.

Med denne fortsættelse af Jan Møllers første bog »Borger i det gamle København på Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid« gives et levende indtryk af København i klunketiden.

Perspektivbøgerne omfatter endvidere:

Karl Erik Johansson i Backe: ALPERNE
Seks landes bjerge og dale

Karl Erik Johansson i Backe: ISLAND
Ild og is – sild og saga

Stig Ericson: VEJEN VESTPÅ
Indianere, pelsjægere og nybyggere

Stig Ericson: PRÆRIENS PIONERER
Guldet og det store jernbanebyggeri

Bo Eriksson: SVERIGES HVIDE KUL
Fra vandhjul til turbine

Lennart Granmark og Reinhold Ivarsson:
INDGREB I NATUREN
Vor udplyndrede jord

Jan Møller:
BORGER I DET GAMLE KØBENHAVN 1
på Frederik den Sjettes og Christian
Ottendes tid

Göran Nilsson:
HOLLAND KÆMPER MOD HAVET
Diger og kanaler

Knud Pedersen: CHURCHILL-KLUBBEN
Danske drenges kamp mod besættelses-
magten

Herbert Pundik: GHANA
20 stammer – én stat

Herbert Pundik: KYPERN
Et verdensbrændpunkt

591749021

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

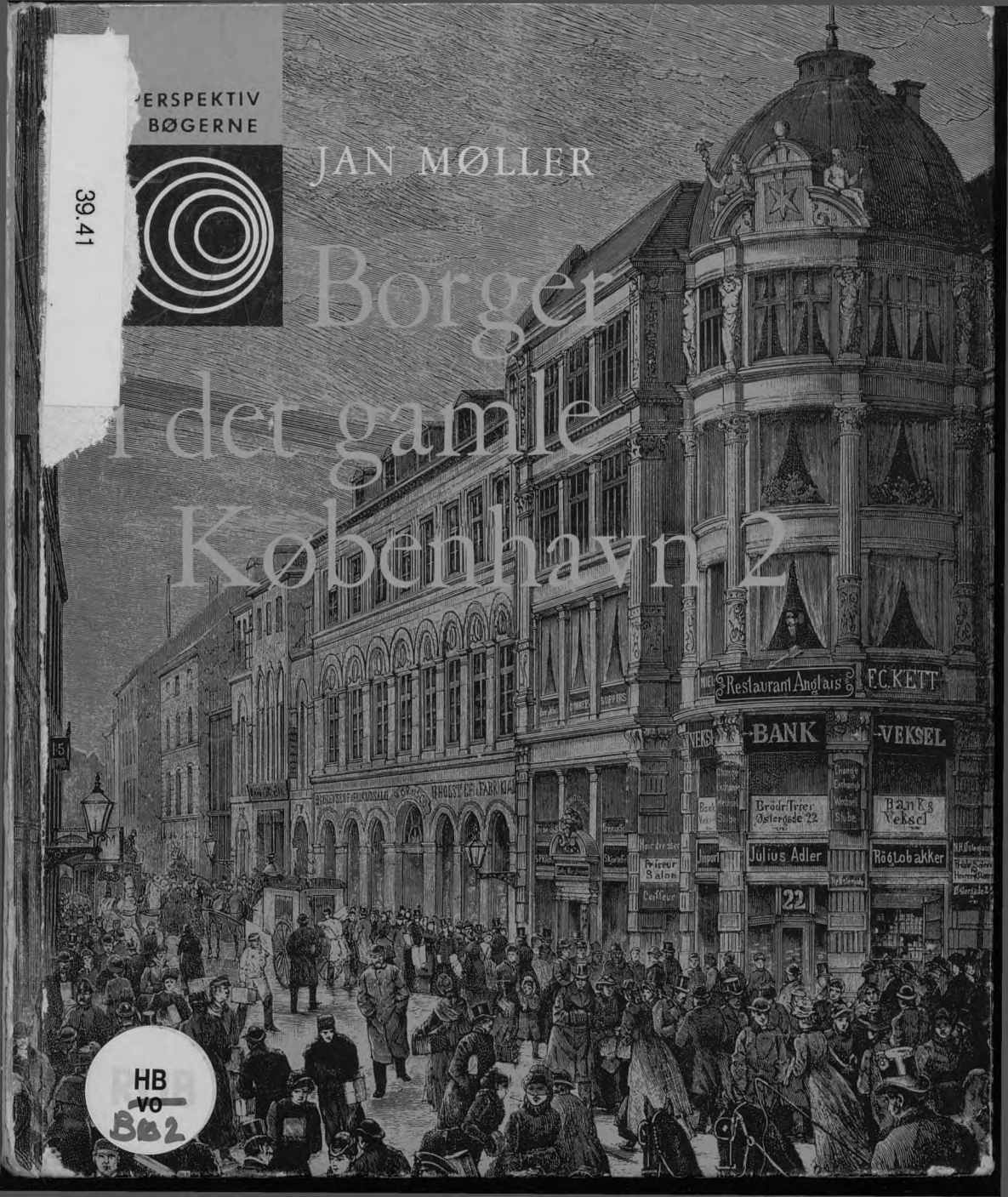
PERSPEKTIV
BØGERNE

39,41

JAN MØLLER

Borger i det gamle København 2

HB
VO
BB2

EX LIBRIS

KØBENHAVNS
RAADHUS-
BIBLIOTEK

EH

Mag
09.3941
MØ
ex. 2

JAN MØLLER

Borger i det
gamle København 2

*på Frederik den Syvendes og
Christian den Niendes tid*

Perspektiv bøgerne
Gjellerup 1969

»BORGER I DET GAMLE KØBENHAVN 2«

1. UDGAVE, 1. OPLAG

ER SAT MED LINOTYPE GARAMOND

OG TRYKT I TH. LAURSENS BOGTRYKKERI, TØNDER.

TILRETTELÆGNING: KNUD UDDBYE

MEKANISK, FOTOGRAFISK ELLER ANDEN GENGIVELSE
AF DENNE BOG ELLER DELE AF DEN ER IKKE TILLADT
IFØLGE LOV OM OPHAVSRET.

© JUL. GJELLERUPS FORLAG A-S, KØBENHAVN 1969.

Forsidebillede:

Parti af Østergade

Illustrationer er bl. a. stillet til rådighed af
Københavns Bymuseum, Det kongelige Bibliotek, Universitets-
biblioteket, Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst
og hoffotograf Elfelt

REDAKTION
MAX IBSEN

421/69

Indholdsfortegnelse

Borger i klunketiden	5
København bliver voksen	8
Herskabshjem og korridorlejlighed	26
Med kors og bånd og stjerner på ...	34
Ude og inde i hovedstaden	39
Og har du penge, så kan du få	43
Mamelukker og tournure	48
Vandværk og gaslys	52
Dampsprøjten kommer!	59
Magistraten og politiet	64
Sundhed og sygdom	70
... op og gå i skole!	76
Med dampsporvogn og væltepeter	81
Stærke mænd og skøjteprinsesser	89
Har I læst den Berlingske Avis ...	93
»Den går inte, Granberg!«	101
Skilderier på væggene	110
»Ei blot til lyst«	117
De store middage	125
Frokost i det grønne	130
Store Bededags aften	136
Register	142
Litteraturfortegnelse	144
Kort over København 1864	20–25

Borger i klunketiden

Når man i vore dage taler om *klunketiden*, tænker de fleste vel først og fremmest på slutningen af forrige århundrede, som har fået betegnelsen hægtet på sig. I dag betragter mange klunketiden med et overbærende smil og en let hovedrysten, som tegn på at det var en lidt komisk og pudsig tid.

Det er let nok at se kritisk på den tid, der er gået. Når nogle unge i dag – hundrede år efter klunketidens begyndelse – gør oprør mod nutidens samfundsordning og giver deres mening til kende, så at det giver genlyd i presse og tv, kan man fristes til at spørge, om vor tid er så udmærket, som vi selv tror?

Vil vi forstå livet i det gamle København på vore bedste- og oldeforældres tid, må vi betragte klunketiden som en periode i Københavns historie, der har været af stor betydning for hele byens udvikling. Kø-

benhavnerne i forrige århundrede var meget stolte af deres by og de fremskridt, der var sket siden 1800-tallets begyndelse, og det var de med rette.

Aldrig var der sket så meget på så kort tid. Voldene var faldet, nye bolig- og industrikvarterer skød op overalt. Byen var ledet af fremsyne-

de mænd – København blev »voksen«, som man sagde; den kunne nu måle sig med andre europæiske hovedstæder.

Næsten alt, hvad vi betragter som selvfølgeligheder i vore dage: elektricitet, centralvarme, gramfon, telefon, film, bil og flyvemaskine;

Nedrivningen af Vesterport, hvor Rådhuspladsen ligger i vore dage. Tegning af H. G. F. Holm 1857. Kbh.s Bymuseum.

fortsætte. De ville sikkert tvangsindlægge den, der ville påstå, at man kunne sende en bemanded raket til månen og hente den hjem igen. Det var fantasier, man overlod til Jules Verne og andre eventyrforfattere.

Og hvis en af 1890'ernes særdeles anstændigt påklædte kvinder så en af nutidens unge piger i lårkort kjole, ville hun sandsynligvis tro, at verdens undergang var umiddelbart forestående.

Hvordan var det da at være borger i det gamle København i Frederik VII's og Christian IX's tid? Endnu lever mange, som selv har oplevet denne tidsalder og kan fortælle om den, selv om deres antal er svindende. Men vi har en lang række skrevne erindringer om livet i klunketidens København. Af disse beskrivelser kan man danne sig et indtryk af tilværelsen dengang.

De følgende afsnit vil prøve at skildre træk af det københavnske dagligliv, således som vi véd, at dattidens borgere oplevede det.

alle disse ting er opfundet og ud-tænkt af mennesker, der levede og virkede mellem plysbetrukne stole og fløjlsdækkede borde med kva-ster og frynser i lange baner.

Klunketidens mennesker kunne ikke forestille sig med hvilken re-kordagtig fart, udviklingen ville

København bliver voksen

Hvordan så hovedstaden ud?

I Frederik VI's og Christian VIII's tid var København endnu en *fæstning*, som den havde været det i århundreder.

Omkring midten af 1800-tallet var befolkningstallet imidlertid blevet så stort, at der ikke var mere plads inden for voldene. Alle huse var bygget så højt, som man mente det muligt, og gårde og haver bagved var blevet bebygget så tæt, at der kun dårligt kunne trænge lys og luft ned til de underste etager.

Når folk ikke flyttede ud lige på den anden side af voldene, var det, fordi byen som fæstning måtte have et åbent, ubebygget område uden for voldene, hvor fjenden ikke kunne finde dækning. Den linie inden for hvilken der ikke måtte bygges, blev kaldt *demarkationslinien*, og den

fulgte bredderne af Sortedams-, Peblinge- og Sct. Jørgens Sø.

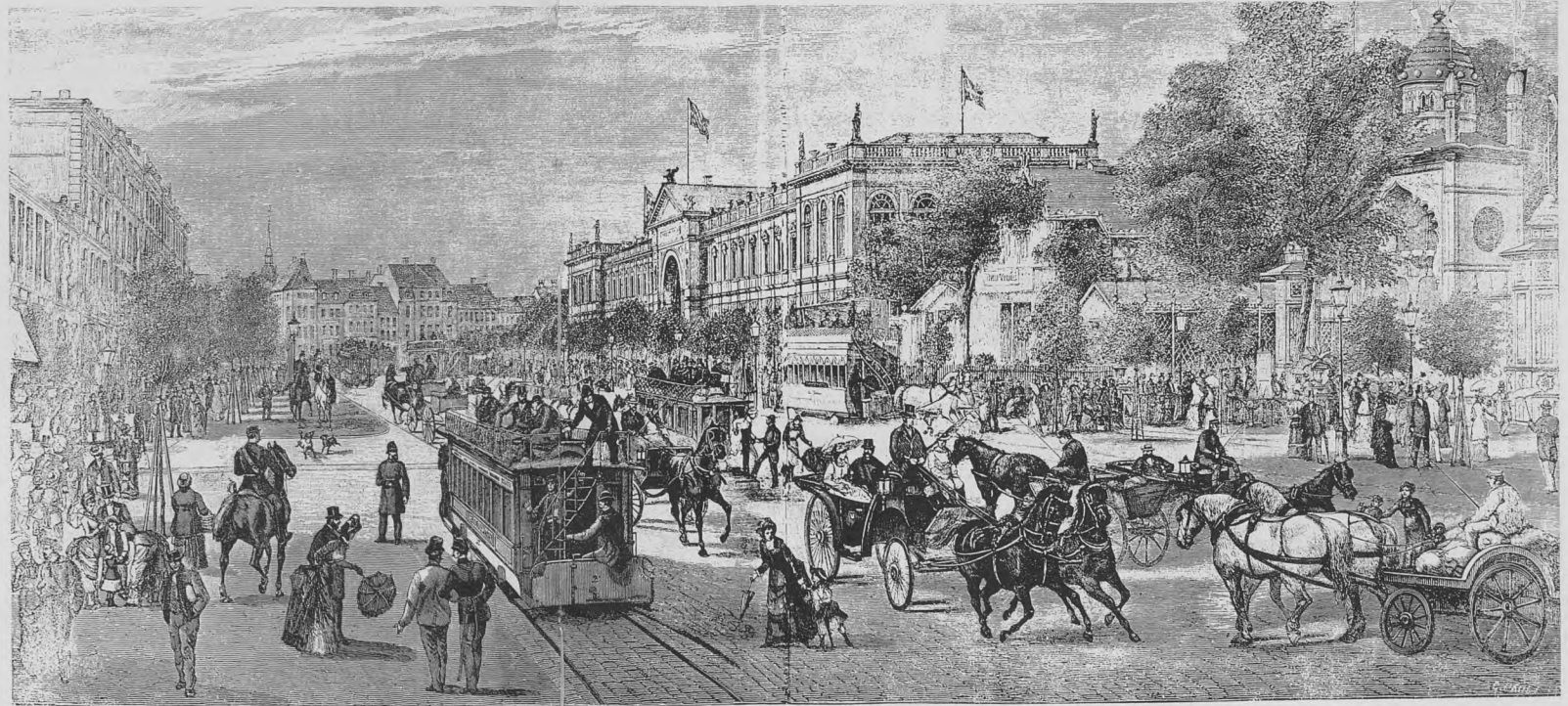
Uden for demarkationslinien lå »Broerne«, d. v. s. Østerbro, Nørrebro

og Vesterbro, og når folk nødigt flyttede derud, skyldtes det den snævre og vanskelige adgang til byen gennem Østerport, Nørreport og Vesterport.

I 1856 opgav man at bevare København som fæstning. Det betød en vældig forandring. Ikke engang 4 måneder efter at beslutningen var taget, var Nørreport jævnet med jor-

den, og siden kom turen til de øvrige porte. Det var som en flodbølge, da den overbefolkede hovedstad fik plads og ligefrem skyllede ud over

Vesterbrogade ved Tivoli. Husrækken i baggrunden vender ud til Rådhuspladsen – dengang Halmtorvet. Trafikken er efter datidens forhold meget livlig. Illustreret Tidende 1886.

voldene, som man i øvrigt først fik fjernet på strækningen mellem Nørreport og Vesterport en snes år senere.

Hvor portene havde ligget, opstod »voldgab«, som var væsentlig bredere end portrummene; til stor letelse for trafikken ud og ind, der nu ikke længere skulle standse op for at betale afgifter.

Den første jernbane i Danmark blev åbnet i 1847 og kørte mellem København og Roskilde. Banegården i København blev opført omtrent, hvor Hovedbanegården ligger i vore dage.

En rejsende, der i 1860 ankom til København, fik et helt andet indtryk af landets hovedstad end nutidens rejsende. Fra den beskedne banegårdsbygning førte en vej op til *Vesterbroes Allé*, netop ud for *Frihedstøtten*, hvorfra man kunne se byens tage og spir.

Alleen førte hen mod Vesterports gab, men forinden passerede man på højre hånd – nøjagtigt som i vore dage – Tivoli. Til forbavselse for københavnernes var det lykkedes anlæggets skaber, Georg Carstensen, at få tilladelse til at indrette sin forly-

stelsespark på fæstningsområdet ud til Stadsgraven.

Gennem Vesterports gab kom man ind bag de grønne volde til *Halmtorvet*, der senere blev til *Rådhuspladsen*. Lige for lå husrækken, hvorfra Frederiksberggade og Vestergade førte ind mod byens midte.

Hvor Københavns rådhus nu ligger, lå endnu i 1860'erne Gyldenløves Bastion, kronet af en af de mange voldmøller, Lucie Mølle.

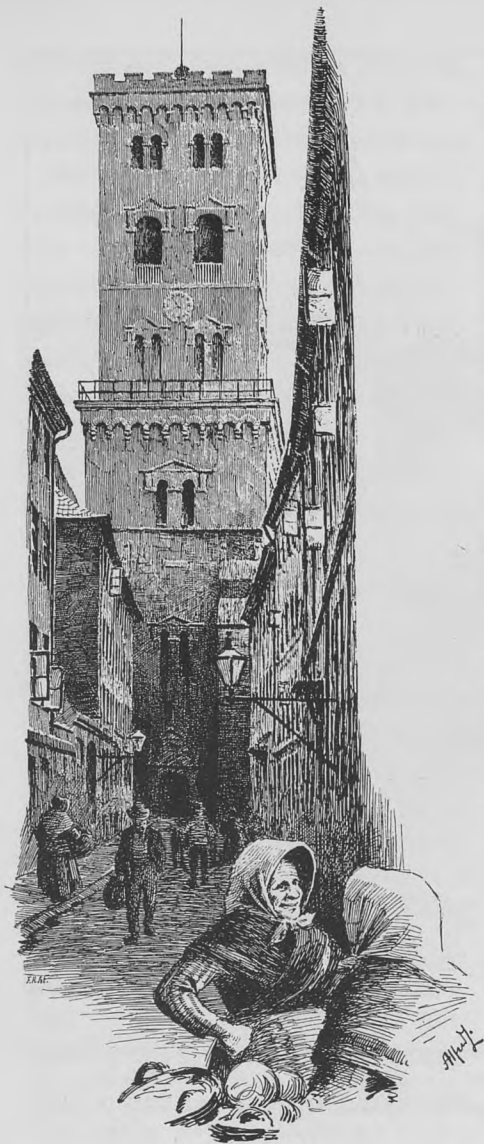
Husrækken ud til Halmtorvet rummede gæstgiverier, hvor de tilreisende straks kunne tage ind; også i *Vestergade*, som førte ned til byens ældste plads, *Gammel Torv*, var der mange gæstgiverier.

Midt på Gammel Torv stod også dengang springvandet med den smukke figur-gruppe fra Christian IV's tid, men dengang lagde man mere mærke til figurerne, fordi de endnu ikke var blevet løftet op på toppen af en ny opbygning.

På de to ugentlige torvedage, onsdag og lørdag, var der et mylder af mennesker omkring de mange boder, der var opstillet både på Gammel Torv og på Nytorv.

Springvandet på Gammel Torv. Også dengang rejste Frue Kirkes tårn sig over husene på Nørregade, og endnu ligger den samme farvehandel på hjørnet af Skindergade. Det er kraftigt blæsevejr, og vinden fører en springvandsregn vidt omkring. Tegning af Tom Petersen fra 1884.

Derfra kunne man, dengang som nu, dreje ned ad *Nygade*, passere *Vimmelskafte* og komme ud til *Amagertorv*. Københavnerne havde så småt fået smag for strøbutikker med udstillingsvinduer. Selv om det var ganske anderledes beskedent end i vore dage, havde især manufaktur- og modehandlere indrettet store spejlglasvinduer, og forretningens navn stod i guldbogstaver ovenover.

Helligåndskirken – eller som man sagde dengang: »Helliggeistes« – var omgivet af en høj mur i stedet for det gitter, vi kender nu.

Strøgets lyde var domineret af dro-skehestenes klip-klap og hjulenes rumlen henover brostenene. Asfaltering blev først indledt omkring 1890.

For enden af Amagertorv rejste sig Nikolaj Kirkes tårn, som dengang ikke havde noget spir. På platformen øverst oppe blev der i 1868 indrettet et tidssignal med en kugle, der på slaget ét blev sænket ned ad en stang.

Lille Kirkestræde, set fra Højbro Plads. I baggrunden Nikolaj Kirkes tårn, som endnu ikke var forsynet med spir. Det opførtes 1909. Tegning af Alfred Larsen.

Iøvrigt havde man siden 1845 den store urforretning på hjørnet af Købmagergade og Amagertorv. På grund af det store ur i et af vinduerne og den centrale beliggenhed, var *Ranch's Hjørne* det sted, man aftalte at mødes »under uret«.

Østergade var præget af mange elegante butikker. Hvor nu stormagasinet Illum ligger, lå en prægtig gård fra Christian IV's tid. I forrige århundrede rummede den en af Københavns kendte skoler: »Efterslægtsselskabets Skole«.

Hvor Kristen Bernikows Gademunder ud i Bremerholm og danner en åben plads, udgik dengang den snævre gyde *Holmensgade*, hvor en lang række lyssky beværtninger fandtes.

Længere nede ad *Østergade* lå *Svaneapoteket* på samme sted som i dag, men hvor Ny *Østergade* findes, lå dengang et snævert, skummelt stræde, *Peder Madsens Gang*, lukket ud til det fine *Østergade* med en port.

Fra *Østergade* kom man ud på *Kongens Nytorv*, som på en nutidskøbenhavn ville virke bart og tomt. Datidens beskedne færdsel kunne

ikke sætte liv på den store plads. »Hesten« – Christian V's rytterstatue – som i dag er næsten skjult bag ved en dobbelt række af træer, var dengang kun omkranset af få nyplantede træer.

Hvor sporvognene i vore dage drejer ind foran Det kongelige Teater, lå indtil 1874 det gamle teater fra 1748. Bagved strakte sig den kanal, der adskilte flådens værksteder på »Holmen« fra byen. Gaden langs kanalen hed ganske naturligt *Holmens Kanal*; et navn, der er bevaret. Fulgte man den, kom man forbi Holmens Kirke, over Holmens Bro ind på *Christiansborg Slotsplads*.

Christiansborg var arkitekten C. F. Hansens slot i nyklassisk stil. Det brændte 1884 efter at have stået i mindre end 60 år. Af C. F. Hansens værk står endnu Slotskirken, som blev reddet under branden.

Selv om København ophørte med at være fæstning i 1856, tog bebyggelsen mellem voldene og søerne ikke rigtig fart, før selve volden forsvandt. Østerbro, Nørrebro og Vesterbro fik derimod et hurtigt opsving, fordi adgangen til og fra den

indre by blev lettet ved portenes nedrivning.

Østerbro havde igennem årene fået præg af et landliggerkvarter. De udstrakte områder mellem Sortedamssøen og Øresund, Rosenengen og Classens Have blev udstykket til villakvarteret Rosenvænget, beregnet for den velhavende del af befolkningen.

Husene lå ud til Strandpromenaden med udsigt over Øresund – en udsigt, der forsvandt med anlæggelsen af Frihavnen i 1890'erne. Kunstnere som Vilhelm Marstrand og P. C. Skovgaard boede her. Senere flyttede også den berømte skuespillerinde Johanne Louise Heiberg ud i Rosenvænget.

I 1860'erne var Østerbrogade en landlig idyl. Villaer og landsteder, hvis navne i vore dage kun findes i gadenavnene, vekslede med gartnerier og grønne områder.

På strækningen mellem Østerport og Sortedamssøen lå de to militære kirkegårde, mod øst Garnisons og

Hjørnet af Østergade og Købmagergade; urmager Ranch's hjørne – det foretrukne sted for stævneføde. Elfelt foto ca. 1900.

*Elfelt
1900*

mod vest Holmens Kirkegård. Ved hjørnet af Holmens Kirkegård begyndte *Farimagsvejen*, datidens »Søring«, der gik langs med søerne helt til Vesterbro. Dengang var vejen en meget smuk landevej. Til den ene side var der udsigt over forværkerne og voldanlægget ind mod byen, hvis karakteristiske tårne og spir var synlige på lang afstand. Forværkerne var et helt uberørt område med et rigt plante- og fugleliv. Til den anden side lå engstrækningen ud til søerne med en meget spredt bebyggelse, som tillod fri udsigt til vandet.

På dette område opførtes i 1863 det nye, efter datidens forhold, vældigt store *Kommunehospital*, som altså lå helt for sig selv. En kanal løb mellem søerne og voldgraven, den hed *Peymanns Rende*. Hvor *Farimagsvejen* krydsede denne rende, var der i gamle dage en bro. Man kunne tænke sig, at de vejfarende blev formanet til at køre forsigtigt på dette sted af et skilt med påskriften »Far i Mag!« – kør forsigtigt! Det er i hvert fald en af forklaringerne på det mærkelige gadenavn.

Nørrebro voksede op omkring

hovedgaden *Nørrebrogade*, der udgik fra *Nørreport* og førte forbi *Assistens Kirkegård* videre nordpå mod *Frederikssund* og *Hillerød*. Forholdene var landlige og primitive. Bygaden var kantet med dybe grøfter og husrækkerne lave og uanselige.

Mellem *Blågårdsgade* og *Peblingesø* opstod det første arbejderkvarter med lejekaserner allerede i 1850'erne. Det var *Smedegade*, *Murergade* og *Tømregade*. *Nørrebro* grænsede op til *Ladegårdsåen* og nordpå langs denne, opstod i slutningen af 1800-tallet en trøstesløs slumbebyggelse, som blev kaldt »rabarberkvarteret«, vel nok fordi ejendommene opførtes på grunde, hvor der hidtil havde været haver og små gartnerier.

Industrivirksomheder blev også indrettet på *Nørrebro*. *Anker Heegaards jernstøberier* lå på det område ud til *Blågårdsgade*, hvor nu *Blågårds Plads* ligger.

Gik man ud ad *Nørrebrogade* forbi den lange, gulkalkede mur ind mod *Assistens Kirkegård*, nåede man *Jagtvejen*. Så var man faktisk ude på landet. *Gadestrækningen* mellem

Trommesalen på Vesterbro. I forgrunden kvægfoldene; i baggrunden hovedbanegården, som blev taget i brug i 1864. I baggrunden til venstre skimtes møllen på Helmers Bastion, hvor nu Jarmers Plads ligger. Foto ca. 1879, Københavns Bymuseum.

Runddelen og Lygteåen hed Lygtevej, og her var bebyggelsen meget spredt, og der var frit udsyn over marker og fællede.

Ved Nørrebro Runddel lå en mølle, *Ølunds Mølle*, frit for vejr og vind. Det er svært at forestille sig, når man i vore dage står og ser på

den larmende trafik, der uophørligt passerer dette kryds. Men det nederste af møllen findes stadig i en af gårdene bag Runddelens facader.

De tre søer, Sortedamssø, Peblingesø og Sct. Jørgens Sø havde nok samme regulære grundplan for 100 år siden, som de har i dag, men sø-

bredderne var ikke kantet af stensætninger og gruslagte spadsereweje. De var naturgroede, og de mange grundejere på Blegdamsvejen, hvis haver gik helt ned til vandet, havde ofte en lille privat bådebro med låge.

Også *Vesterbro* var vokset op som en landsby langs en gammel landevej; den mest benyttede indfaldsvej til København. Drog man i 1860 ud fra Vesterport forbi Frihedsstøtten, kom man til den gamle accisebod, hvor indgående trafik indtil 1852 skulle standse op og betale afgift af fødevarer, der skulle ind til byen. Nu var der restaurant. Ved siden af lå en åben plads med forskellige bygninger og indhegninger med kvæg. Det var hovedstadens kvægtorv. En trommehvirvel forkyndte markedstiden, derfor blev det gamle kvægtorv kaldt *Trommesalen*, en betegnelse, der lever videre i et gade-navn på dette sted.

På grund af dette kvægtorvs beliggenhed fra 1671, flyttede talrige slagtere ud på det forreste Vesterbro, og satte deres præg på bydelen. Køernes brølen og en ram stank af blod og indvolde fra de slagtede dyr,

var en daglig oplevelse for de faste beboere og et lidet tiltalende førsteindtryk for rejsende til København vestfra. Først 1866 flyttede både torv og slagtere sydpå til det område, hvor nu »Kødbyen« ligger.

I 1860 var allerede anlagt en del tværgader til Vesterbrogade: Victoriagade, Dannebrogsgade, Oehlenschlägersgade og Valdemarsgade. Endnu var det landligt prægede veje, der endte blindt ved jernbanelinien – nuværende Sønder Boulevard – og med fri udsigt over Kalvebod Strand. Senere blev bebyggelsen i disse gader og de mange andre, der i mellemtiden kom til, uhyggelig tæt, og står endnu i dag som et sørgeligt monument over manglende planlægning af gode og sunde boliger.

Gasveien – den senere Gasværksvej – førte ned til Københavns nye gasværk, taget i brug 1857. Det forsynede storbyen med gas, bl. a. til gadebelysning.

Oehlenschlägersgade er opkaldt efter vor store guldalderdigter. I 1860'erne lå endnu digterens fødested, en langstrakt, lav bygning, på hjørnet af Vesterbrogade, lige over

for indkørselen til Frederiksberg Allé, dengang kaldet *Jernporten* efter den port, der spærrede for Alleén. Denne var forbeholdt kongefamilien og enkelte udvalgte, der havde ærinde til Frederiksberg Slot.

Omkring 1850 boede der på Vesterbro, Nørrebro og Østerbro godt 7.000 mennesker. I tiden fra 1850 – 60 steg indbyggertallet til over 24.000 – mere end en tredobling på 10 år. Dette tal taler sit tydelige sprog om hovedstadens boligproblem for over 100 år siden.

Christianshavn er vel den bydel, der er mindst forandret. Fra grundlæggelsen i Christian IV's tid og indtil vore dage er naturligvis sket meget, men alligevel har Christianshavn formået at bevare sin ganske særlige atmosfære som en søkøbstad med mindelser om Amsterdam.

Det grønne bælte af volden med bastioner og Stadsgraven har fået lov til at blive liggende, således at man her kan få et levende indtryk af Københavns gamle befæstning.

I 1860 kunne man se fæstningssystemet som grænsen mellem by og land. Straks på den anden side af

»den dækkede vej«, hvis sydlige afsnit i dag er omdannet til Amager Boulevard, var man ude på landet. Amagerbrogade var ikke særlig tæt bebygget, og lidt længere ude kom man til Sundbyerne, Sundbyøster og Sundbyvester, hvorefter Amager Landevej fortsatte til Tårnby, Store Magleby og Dragør gennem de fede jorder, hvorfra der i århundreder har været leveret grønsager til københavnerne.

Således kunne man i 1860 vandre på kryds og tværs i København. Fra den indre by til voldene og fra voldgabene ud over det landlige, ubebyggede område til forstæderne, som grænsede op til marker og enge. Helt anderledes er det i vore dage, hvor den tætte bebyggelse er skyllet ud over det gamle fæstningsterræn og har forgrenet sig videre ud i forstæderne, hvis bebyggelse også stort set er smeltet sammen.

De omliggende landsbyer og sogne er hver for sig også vokset så store, at Hovedstaden, trods oprettholdelse af kommunegrænser, i virkeligheden stråler både 20 og 30 km ud fra sit centrum.

Kort over København 1864

Nordlige del

Det første, der falder i øjnene på dette kort, er strandlinien ud til Øresund. Det tæt bebyggede østerbro-kvarter var endnu ikke opført, og Frihavnen blev først anlagt i årene omkring 1894. Endnu var Østerbro et landliggerkvarter med villaer og store grunde. Mellem Østerbrogade – som dengang hed Strandvejen lige fra Store Triangel – og Øster Allé ses Lægeforeningens Boliger, opført som fritliggende rækkehuse i årene 1854–56. Det var koleraepidemien i 1853, som gav stødet til opførelsen af disse arbejderboliger.

Bebyggelsen langs Nørrebrogade er rykket frem mod »Lygten«, og på det inderste Nørrebro – tæt ved Søerne – er bebyggelsen blevet tæt og talrige sidegader anlagt.

Københavns befæstning med voldene og stadsgraven er endnu ikke borte, kun portene er revet ned for at lette den stigende trafik. Mellem Nørrevold og Sortedams-søen blev Københavns Kommunehospital anlagt 1863. Hospitalet lå dengang frit uden de omgivende bebyggelser, der senere kom til.

Inden for voldene er der i tiden op til vore dage ikke sket så store ændringer. Man genkender Rosenborg Slot i Kongens Have, der dengang hed Rosenborg Have, Nyboder, Frederiks Hospital og Amalienborg. Hvor Marmorkirken – eller Frederikskirken, som den egentlig hedder – nu står, var dengang ruinen af den aldrig fuldførte, virkelige marmorkirke.

Øverst ses fortet Trekroner og lidt sydligere Lynetten, som nu er forbundet med Nyholm ved Refshaleøen.

Kort over København 1864

Sydlig del

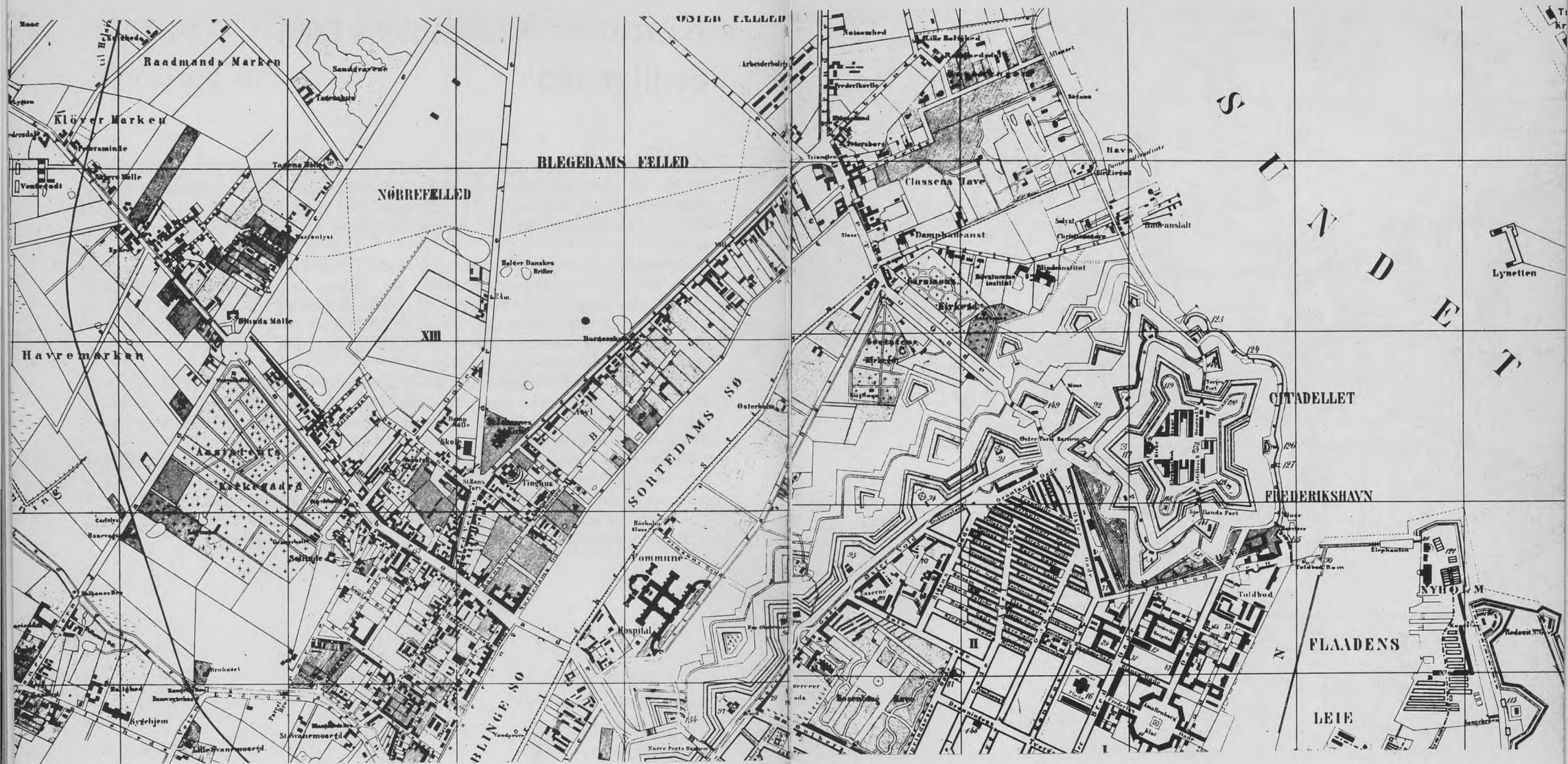
Vesterbrogade er stadig den vigtigste indfaldsvej til København. Bebyggelsen er blevet tæt og sidegader som Vester Fælledvej, Enghavevej, Valdemarsgade og Dannebrogsgade anlagt, men endnu ikke udbygget. Den gamle banegård er nedlagt, og få år senere omdannedes den oprindelige, vestgående banelinie til gaden Sønder Boulevard.

Københavns nye hovedbanegård fra 1864 lå nord for Frihedsstøtten, og banelinien blev ført over dæmningen mellem Sct. Jørgens Sø og Peblingesøen. Ved Ladegården, som eksisterede op til 1900-tallet, delte sporene sig i en vestgående linie over Roskilde og en nordgående mod Helsingør. På kortet ses sporenes vej gennem byen, og på et kort fra vore dage kan deres forløb endnu spores i byplanen, selv om de er nedlagt for et halvt århundrede siden.

Nord for Hovedbanegården ses byens ældste vandværk, som blev taget i brug 1859. Bygningerne findes endnu ved Axeltorv. Gasværket fra 1857 ses på kortet helt ude ved Kallebo Strand, som man dengang kaldte det område, hvor senere Sydhavnen blev anlagt.

Vestervold er forbundet med Christianshavns Vold ved en smal træbro, Langebro, helt forskellig fra nutidens vældige broforbindelse. Den smalle, ydre fæstningslinie inden for Christianshavns Vold er i vore dage blevet til Amager Boulevard.

Amager var sparsomt bebygget. Syd for Amager Fælled og Christianshavns Fælled lå Sundbyvester og Sundbyøster som små, landsbyagtige bebyggelser.

Frederiksberg Søerne
Brænde
Gæstværk

ST. JØRGENS SØ

Tivoli
Banegården

Militaire Skole
Gasværket

KALLEBO STRAND

AMAGERFELLED

SEVERIKS
HOLM
CHRISTIANS
HOLM
ARSENAL O

CHRISTIANSHAVNS FELLE

Herskabshjem og korridorlejlighed

Boligforholdene i København

Hvordan boede Københavnerne i sidste halvdel af 1800-tallet? Det kom i højeste grad an på, hvor meget man kunne betale i husleje. Det samme svar kunne gives om boligforholdene i dag, men dengang lå yderpunkterne længere væk fra hinanden, end de gør i vore dage.

Mens København var en fæstning måtte den stigende befolkning holde sig inden for voldene. Den stærke udnyttelse af hver eneste mulighed for at bygge i dybden og højden skabte som tidligere nævnt en række elendige og usunde boliger i kældre og baggårde. Det var naturligvis den økonomisk ringest stillede del af indbyggerne, der måtte tage til takke med så dårlige boliger.

Da fæstningsterrænet blev frigivet, og bebyggelsen nærmest som en eks-

plosion i 1850'erne rykkede herud og videre ud på »Broerne«, kunne man måske spørge, hvorfor man nu, da der var plads nok, fortsatte med at klumpe høje huse sammen og udnyttede grundene omtrent lige så stærkt, som bag voldene.

Grunden var ganske enkelt, at hovedparten af befolkningen måtte færdes til fods. Der var hverken tog, sporvogne, cykler eller andre befordringsmidler til rådighed. Jo længere ud ad brogaderne man flyttede, jo længere vej fik man mellem boligen og arbejdspladsen inden for voldene. Det betød ganske naturligt en øget efterspørgsel efter boliger så tæt ved byen som muligt.

Samtidig blev det regnet for en selvfølge, at enhver grundejer, næsten uden mulighed for indblanding fra det offentlige, kunne udnytte sin grund og sine bygninger, som han ville, og han ville selvfølgelig have

sine penge forrentet så godt som muligt.

Byggelovgivning kendte man ikke før 1856, da den første egentlige bygningslov kom. Kravene til boligstandarden i retning af etageantal, lysareal, afstand mellem bygninger o.s.v. var meget beskedne i begyndelsen, og bygherrerne lærte hurtigt lige netop at overholde disse krav, og derved fik disse boliger en karakter af slumbebyggelse, som har fulgt med siden.

Ønsket om frihed for offentlig indblanding var stærkt dengang, da man gradvis var ved at befri sig for den tvangsregulering af samfundslivet, som enevælden i århundreder forud havde øvet. Man betragtede det derfor som frihedens rette udtryk, når enhver i videst mulig omfang kunne gøre, som han ville med sin ejendom.

Hertil kom, at kun de allerfærreste gjorde sig klart, at de kår, man bød industriens arbejdere, i virkeligheden var grov udnyttelse af medmennesker, og at det før eller senere måtte give tilbageslag. Man lod det gå, som det bedst kunne.

I 1880 boede der 235.000 mennesker i København. Godt 15 % heraf boede i treværelses lejligheder, mens mere end det dobbelte antal klarede sig med toværelses lejligheder. Hertil kom, at mange af dem, der havde sådanne lejligheder, lejede et værelse ud for at hjælpe på indtægterne.

Kælder- og kvistlejligheder eksisterede i stort antal, og mange af dem var direkte sundhedsfarlige. Etværelses lejligheder var meget benyttet i de ejendomme, hvor huslejerne skulle være meget små. Især var der på Nørrebro og Vesterbro mange af de såkaldte *korridor-lejligheder*, hvor der fra en lang gang gennem huset i hver etage, gik døre ind til de enkelte lejligheder, der bestod af ét værelse. Der var køkken med ildsted fælles for flere lejligheder. Badeværelser eksisterede ikke og retiraerne lå i gården.

Sometider måtte flere familier slå sig sammen om en etværelses lejlighed; så delte man rummet op med kridtstreger på gulvet, så hver familie kunne holde sig på sin side af stregen.

Møblementet var sparsomt. Et tarveligt bord og nogle medtagne stole, købt hos marskandiseren for små penge, var det væsentlige. Havde man ikke senge, redte man op i et hjørne med madrasserne direkte på gulvet. En række søm i væggen var den form for garderobeskabe, de fleste kunne overkomme.

Rotteplagen var ufattelig i de dårligste af boligerne. Alt spiseligt måtte om natten hænges ned i snore fra loftet, ellers havde rotterne ædt det næste morgen. Det var heller ikke usædvanligt, at småbørn blev angrebet og forbudt af rotterne, hvis overvældende antal gjorde en udryddelse så godt som umulig.

Det siger sig selv, at den del af befolkningen, der levede under sådanne boligforhold, blev forrået. Drikfældighed var almindelig, og slagsmål hørte til dagens orden. De børn, der voksede op i dette miljø, skulle være usædvanlig robuste for ikke at tage sjælelig skade for resten af livet.

Epidemiske sygdomme havde en fantastisk grobund i sådanne boligforhold. Smitte var uundgåelig, så

tæt som folk boede sammen, og dårlig ernæring nedbrød modstandskraften.

Den store kolera-epidemi i 1853, som gik hårdest ud over mennesker under dårlige boligforhold, fik myndighederne til at forstå, at sådan kunne det ikke blive ved med at gå.

Man søgte nye veje for at skaffe bedre boliger til de lavest lønnede. I 1857 opførtes i et landligt kvarter på Østerbro *Lægeforeningens Boliger*. Det var en rækkehusbebyggelse med plads mellem bygningerne til lys, luft, træer og planter.

Rækkehustanken blev i 1870'erne videreført i Arbejdernes Byggeforenings boliger mellem Farimagssøvej og Sortedamssø, populært kaldt »Kartoffelrækkerne«. De var dog for de mere velbeslåede blandt arbejderne.

Villaer kendte man praktisk talt ikke, før man på Frederiksberg og Østerbro opførte en del villaer i 1860'erne. Først i 1900-tallet slog denne boligform for alvor igennem.

Den almindeligste bolig var *lejligheden*; dens beliggenhed og størrelse bestemte huslejen. I datidens store lej-

ligheder, forbeholdt de mere velhavende, udviklede sig i sidste halvdel af 1800-tallet det, man kalder *klunkestilen*, ja, man går så vidt, at perioden ofte kaldes *klunketiden*.

Det typiske for denne boligstil var en udbredt anvendelse af uld. Uldgarn flettet til snore, kvaster og de små frynser, man kaldte klunker. Store uldtæpper på bordene, blødt plysbetræk på møblerne, tunge portierer i døråbningerne og tykke lag af forskellige gardiner, ophængt i kunstfærdige draperier, som skulle virke dekorativt, men som også dæmpede dagslyset.

Oprindelsen til denne særprægede stil kan føres tilbage til Europas nære kontakt med Orienten. Orientens mangel på træ medførte, at møbleringen hovedsagelig bestod af puder, divaner og ottomaner – betegnelserne er endda arabiske – der var beklædt med bløde, vævede stoffer.

Det skabte mode i Paris, hvorfra den strålede videre ud, også til Danmark. Her gik man imidlertid den mellemvej at bevare træmøblerne, som man overtrak med klæde og

kantede med dekorative dippedutter af enhver slags. Husmødrene fremstillede selv disse klunker som håndarbejde, og mangt et tarveligt lille fyrretræsbord blev gjort ukendeligt i sin klunkedragt.

Hjemmelivet blomstrede op; man hyggede sig. Belysning og opvarmning var teknisk lettere nu med gas og koks; men brændsel var dyrt, og det meget uldtøj i de store, højloftede stuer hjalp til at holde på varmen. Man beskyttede sig mod mørket og kulden udenfor bag det tætte lag gardiner.

I nogle af disse hjem vidste man udmærket, at der var stor social ulighed i samfundet. Man vidste, at der var mørke, triste sidegader, hvor folk var stuvet sammen i store kaserner. Man skutede sig – og trak gardinerne lidt tættere for.

En herskabslejlighed i »klunketiden« var efter nutidens målestok vældig stor og upraktisk.

Fra den brede trappe med lyd-dæmpende løber, matterede ruder, som hindrede udsyn til en prosaisk gårdsplads, og taburetter af støbejern på afsatserne, nåede man den

brede hoveddør, som førte ind i lejlighedens rummelige entré. Herfra førte døre ind til værelserne mod gaden, samt til spisestuen.

Mod gaden var gerne 3-4 værelser. Størst var dagligstuen på 2 eller 3 fag, med borde, stole, sofaer og dekorative møbler. Til den ene side lå *kabinettet*, et lille rum med sofa og stole, ofte et gennemgangsrum til spisestuen, og på den anden side lå *herreværelset*, det rum, hvor husets herre, og ved selskaber tillige de mandlige gæster, kunne trække sig tilbage. Her var tunge egetræsmøbler, læderpolstrede sofaer og lænestole, skrivebord og bogreoler, men der var hyggeligt, fordi alt havde en praktisk funktion, intet var anbragt alene for pynt.

Spisestuen skulle være rummelig. De vældige middagsselskaber krævede god plads. Væggene var beklædt med mørktmalede træpaneler i hovedhøjde, afsluttet med en hylde, hvor tinkrus, tallerkener og andre sager kunne stilles op.

Benene på det store spisestuebord, der kunne forlænges med et utal af plader, var ofte sirligt udskåret i en

efterlignet renæssancestil; det var de højryggede, umagelige spisestuestole sædvanligvis også.

I spisestuen var klunkehyggen tilbageført. Gulvet var ofte dækket af linoleum, sjældent med tæpper, og der fyredes kun op, når man skulle have gæster.

Fra spisestuen førte en lang gang – korridoren – gennem sidehuset med døre ind til *soveværelser* for forældre og børn, samt til *gæsteværelser*. For enden af gangen lå *køkkenet*, og bagved dette, ud til køkkentrappen, lå *pigeværelset*, ofte meget lille. Den hygge, man søgte at præge lejlighedens øvrige værelser med, nåede kun sjældent ud til *pigeværelset*.

Overalt i stuerne stod der nipsing. De var stillet op på små borde, hængereoler, etagerer, amagerhylder eller på flyglet, som naturligvis først var dækket af et sort tæppe med

Herreværelse fra 1890. Møblerne er egetræ, stolene er betrukket med grønt plys. Døråbningen til højre har portierer, kantedet med klunker. Væggen over døråbningen og hele loftet er rigt dekoreret. Nationalmuseets klunkehem.

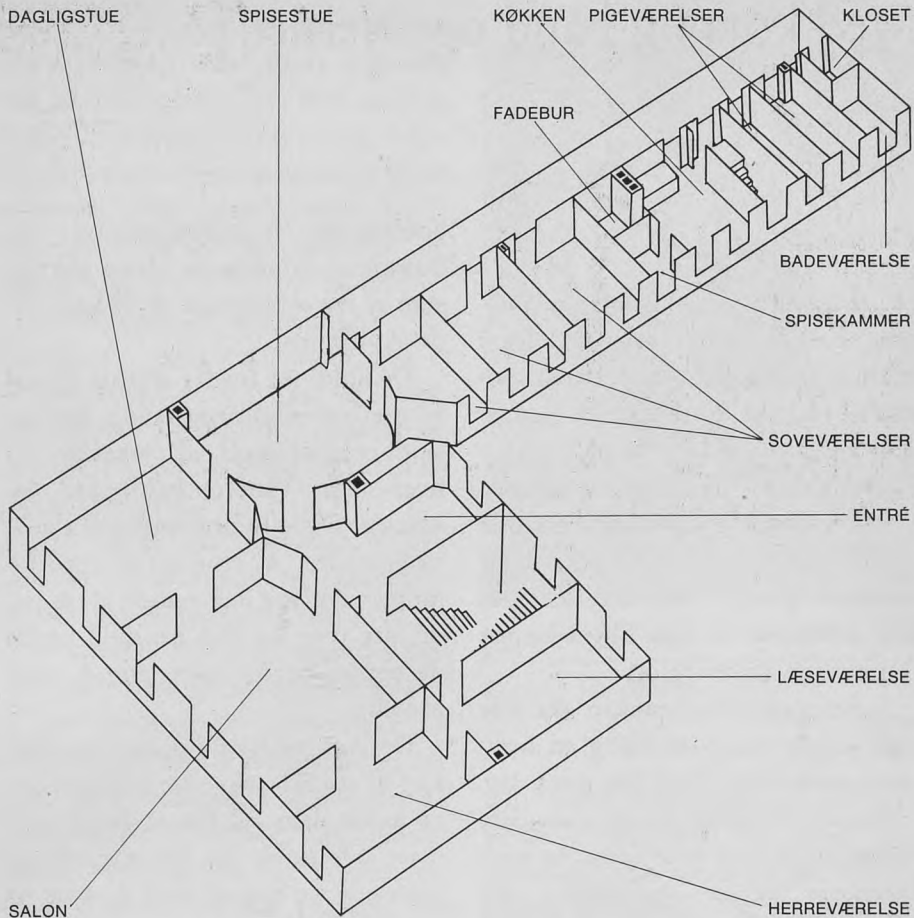

Dagligstue fra 1890. I forgrunden ses en »konversationssofa«. Nationalmuseets klunkehjem. Et stort pillespejl mellem vinduerne får stuen til at virke større.

lange frynser. Fotografier blev anbragt i rammer med kanter af rødt fløjls; i øvrigt var væggene dækket af malerier, raderinger og store fotografier. Ved siden af sofaen kunne der stå en vældig urtepotte med en viftepalm eller en stor aspidistra, og var der endnu en tom plads, som helst skulle fyldes ud, kunne man stille et rigtigt malerstaffeli, hvor der i stedet for en kunstners halv-færdige billede var anbragt f.eks. et stort fotografi.

Naturligvis var der hjem, der var anderledes. Der var kunstnerhjem, hvor man blæste på alt overflødig pynt, og der var videnskabsmænds huler, hvor sprængfyldte bogreoler og et skrivebord var næsten den eneste møblering. Der var også meget rige og meget kultiverede hjem, hvor tidligere tiders fineste møbelkunst og samtidens bedste frembringelser var forenet på en harmonisk måde.

Der var hjem så store, at det var nødvendigt med en stab af tjeneste-

folk på 2-3 piger i stuer og køkken, hushovmester, gårdskarl, barnepige og guvernante.

Men størstedelen af de køben-

havnske hjem var præget af de mange uldklunker, de tykke portièreer og de tunge gardiner, der isolerede familien fra omverdenen.

Med kors og bånd og stjerner på...

De sociale skel

Så længe der har eksisteret mennesker, har der været grupper, der i kraft af deres fødsel eller økonomiske forhold mente at de havde krav enten på særlige fordele, eller – i det mindste – på de andres respekt.

Til forskellige tider har en sådan *social inddeling* været mere eller mindre udpræget, men den tanke, at alle mennesker er lige, bliver næppe nogensinde virkeliggjort.

I det gamle København spillede den sociale rangforordning en betydelig større rolle, end den gør i dag.

Stærkt forenklet kunne man dele indbyggerne i en *overklasse*, en *mellemklasse* og en *underklasse*. En glimrende redegørelse for denne opdeling er givet af *Paul Bergsøe*. Han går skematisk til værks og deler overklassen op i flere afdelinger: embedsmændene, officersstanden, de

anerkendte videnskabsmænd og kunstnere dannede en klasse for sig, som vi for oversigtens skyld kan kalde A_1 -klassen.

De holdt sig for sig selv og så ned på den anden underafdeling, der hovedsagelig bestod af ledende erhvervsfolk – lad os kalde den A_2 -klassen. Disse to afdelinger så skævt til hinanden. A_1 -erne var af »god familie«; det var der mange af A_2 -erne, der ikke var. Til gengæld havde de penge, og det manglede A_1 -erne absolut.

Der var imidlertid endnu en afdeling af overklassen – de *adelige*. Lad os kalde dem A_0 for at holde skemaet. De holdt sig for sig selv og blandede sig nødtigt med A_1 -erne og slet ikke med A_2 -erne.

Så vidt *Paul Bergsøe*, der afslutter sin opdeling med at omtale mellemklassen som småhåndværkerne og de mindre butikshandlende. Man kan

udmærket fortsætte tankegangen. Mellemklassen var kort og godt den del af borgerskabet, der stod længere nede på den sociale rangstige, f.eks. laverelønnede tjenestemænd og funktionærer – lad os kalde dem B₁, og butiksindehavere, ekspedienter og mindre håndværksmestre, B₂-erne.

Den egentlige underklasse – proletariatet – som man sagde med et internationalt udtryk – var de lavestlønnede i samfundet: håndværksvende og det stigende antal ufaglærte arbejdere.

For en by som København blev det hurtigt mærkbart, at indbyggertilvæksten hovedsagelig skete ved tilstrømning af arbejdere, som den opvoksende industri havde brug for.

Der herskede fri konkurrence på arbejdsmarkedet. Tilstrømningen fra land til by bevirkede, at udbudet af arbejdskraft holdt trit med fabrikernes efterspørgsel. Og da arbejderne ikke var organiseret, måtte de, for overhovedet at eksistere, gå i arbejde for den løn, der blev tilbudt.

Fabrikanter var heller ikke dengang idealister, som fastsatte arbejdslønnen efter, hvor meget en fa-

Tegning fra »Punch« 1878.

milie kunne leve anstændigt for. Den hårde økonomiske lov gjaldt: Arbejdskraft skal købes billigst muligt. Mente en arbejder, at den løn, der blev tilbudt, var for lav, kunne han bare gå – der var straks en anden, der mødte frem og tog arbejdet, hvad enten han var tilfreds med lønnen eller ej – han var nødt til det.

Mange landbofamilier lod sig lokke til København, hvor de regnede med at få bedre kår end den slidsomme tilværelse, som landarbejdet gav dem.

De fleste blev sørgeligt skuffede. Og i tilgift måtte de undvære det frie lands lys og luft. Drømmen om gradvis at forbedre levevilkårene, at få en bedre bolig, at skaffe børnene en ordentlig uddannelse og lægge lidt op til man blev gammel, brast som regel efter få års forløb, og mange søgte glemsel og trøst i drikkeri.

Disse sociale forhold kender vi fra utallige selvbiografier, skrevet af mennesker, der havde dem tæt ind på livet. Der er ingen tvivl om, at livet i overklassen foregik særdeles behageligt; lige så givet er det, at livet blandt de små i samfundet kunne være drøjt og slidsomt i en grad, man næppe kan forestille sig. Beskrivelserne fra arbejdernes hverdag er ikke så talrige som fra livet blandt de velstillede. Måske skyldes det, at den lange, ensformige arbejdsdag levnedes så lidt fritid – ferier var et ret ukendt begreb – at der kun var

lidt at fortælle om, selv fra et langt liv.

Lad os vende tilbage til »overklassen«. Her fandt man et vældigt snobberi. Ordner og titler var noget, de fleste så op til, og blev man f. eks. *etatsråd*, rykkede man op i 3. rangklassens 9. afdeling. Blev man »virkelig« *etatsråd*, var man i 3. afdeling, eller som *geheimeetatsråd* i 2. rangklasse. I samme rangklasse stod den noget finere *konferensråd*, der som *geheimekonferensråd* nåede op i 1. rangklasse og måtte kaldes *excellence*.

Skete det, at en af erhvervslivets folk på grund af sin dygtighed fik en sådan titel, gled han fra A_2 -gruppen over til A_1 -erne, som – omend efter nogen tøven – accepterede ham.

Ægteskaber på tværs af A-grupperne kunne skabe oprør over hele linien. Og dog har mange A_1 -familier, hvis økonomi stod på særdeles svage fødder, fået rette den op, når en datter giftede sig med en ung mand fra en velstående A_2 -familie.

En af de mest fængslende skildringer fra livet i et A_1 -miljø – et officershjem i det fornemme »Bredgade-

På offentlige kontorer kunne folk sidde og vente i timevis, men de fleste var ikke bedre vant. I baggrunden en vægtefon. Elfelt foto.

Kvarter« – er givet af forfatteren *Otto Rung* i bogen »Fra min Klunke-tid«.

Her følger man familien i hverdag og fest, lærer hjemmets inderkreds at kende, og opdager hvor lille den toneangivende kreds i landets hovedstad i virkeligheden var.

Men også de små i datidens samfund har fundet deres fortællere. I sine selvbiografiske bøger har *Chr. Christensen* skildret sin barndom og ungdom i »Rabarberkvarteret« på Nørrebro.

Man erfarer, hvordan et hjem blev slået i stykker, når manden var forfalden til spiritus, der nok var billig dengang, men alligevel kunne ødelægge økonomien, selv om hustruen påtog sig arbejde for at holde sammen på hjemmet.

Perioden mellem 1850 og 1900 er de sociale spændingers tid. Hovedparten af samfundets velstillede borgere fandt, at samfundsordenen var viseligt indrettet. Nogen var født til at have det godt, andre til at leve på sultekost – de to grupper kom faktisk ikke hinanden ved.

Prøvede idealistiske arbejdere at

Erik Henningsens maleri fra slutningen af forrige århundrede viser en dramatisk situation. Et demonstrationstog, som politiet skal stoppe, nærmer sig, og betjentene gør sig rede til sammenstødet.

organisere deres fagfæller, så de i fællesskab kunne bedre deres kår, var de *socialister* – det værste skældsord, man kendte i den borgerlige verden. Udviklingen lod sig dog ikke standse. Stadig flere arbejdere fattede fællesskabets idé. Strømningerne fra udlandet, bl. a. fra »Pariserkommunen« i 1870 styrkede bevægelsen.

I 1872 gik 1.200 murere i strejke for at forbedre deres kår, og som modtræk blev 3 arbejderledere arresteret som urostiftere, og et påtænkt møde på Nørre Fællede forbudt. Da mængder af arbejdere alligevel strømmede til, blev mængden hårdhændet splittet af politi og militær; man kaldte det *Slaget på Fælleden*.

Ude og inde i hovedstaden

Borgernes hverdag

Hvordan formede hverdagen sig for hovedstadens befolkning? Den største forskel fra nutiden var sikkert *tempoet*. Døgnet havde ganske vist heller ikke dengang mere end 24 timer – men det var, som om man indså, at det er så lidt man vinder ved at gøre tingene hurtigt.

Samfærdselsmidlerne var langsomme. De fleste mennesker var henvist til at gå på deres ben. Hestedrosker og -sporgvogne blev i sindigt tempo trukket af en eller to heste, der bestemt heller ikke havde særlig travlt.

Industriens komplicerede maskiner, der ofte fordrer et hurtigt tempo af arbejderne i vore dage, for at arbejdsprocesserne kan gennemføres planmæssigt, kendte man ikke. Håndværket var stadig dominerende og

satte sit præg på arbejdstempoet, også i fabrikkerne.

En anden forskel var *støjen*. Ganske vist støjede datidens vogne med de jernbeslåede hjul på brosten nok så kraftigt, men den tætte, motoriserede trafik med stop og start, med

Endnu taler man om »skraldemanden«. Det er dog mange år siden, at skralden blev anvendt som på denne tegning af Pietro Krohn fra »Peters Jul«.

utålmodige hornsignaler og knallertlarm, som vi har den i vore dage, er langt mere enerverende, trods gum-mihjul på asfalt.

Arbejdsdagen var lang. På dette område skete der først en ændring i slutningen af århundredet, da arbejderne som samfundsgruppe var så stærk, at de kunne gennemføre deres krav om kortere arbejdstid.

For en fabriksarbejder begyndte arbejdet kl. 6 og varede til kl. 19, altså 13 timer. Der var normalt pauser i arbejdet på ialt 2 timer hver dag: Frokost mellem kl. 8 og 8³⁰, middag fra 12 til 13 og eftermiddagsmad kl. 15³⁰ til 16 eller lidt senere.

Selv om arbejdstiden derved kun blev 11 timer, var det drøjt nok. Den sidste time, fra kl. 18 til 19, kaldtes betegnende nok for *slavetimen*. Hos mange arbejdere var trætheden så stor, at det gik ud over arbejdet, og på mange virksomheder forsvandt denne forhadte time ved en frivillig afkortning af arbejdstiden.

Medvirkende hertil var, at mange arbejdere havde lang vej at gå mellem hjem og arbejdsplads. Var der en times gang hver vej, var der i vir-

keligheden ingen fritid tilovers om hverdagen til familieliv og adspredelser.

Søndagsarbejde blev først forbudt i 1891, og ferier var et ukendt begreb. Grundlovsdag og 1. maj var de fridage, der var anerkendt.

Børnearbejde var almindeligt i sidste halvdel af forrige århundrede. Børn under 10 år arbejdede i tændstikfabrikkerne, tobaksfabrikkerne og på glasværkerne. Normalt arbejdede børn en halv dag på 5–6 timer og gik så i skole den anden halve dag. Først 1873 blev det forbudt at beskæftige børn under 10 år i industrielle virksomheder.

Det var dog ikke blot industriens arbejdere, der måtte slide hårdt for føden. *Butiksfolket* var ikke stort bedre stillet. Lukkeloven kom først sent, og før den tid bestemte de enkelte handlende selv, hvor længe de ville have åbent.

Arbejdsdagen sluttede dog ikke ved lukketid. Der skulle ryddes op og føres regnskab over dagens salg, før det var fyraften. Kom der kunder i det tidsrum, blev de ikke afvist, når blot de benyttede butikkens bagdør.

Familie samlet omkring tebordet med den store temaskine. Af »gulvet« kan man se, at fotografiet er optaget i fri luft, hvor belysningen var bedre. Foto fra omkring 1860. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

I vore dage har flere og flere virksomheder og kontorer lukket om lørdagen. De fleste butikker har stadig åbent i hvert fald til kl. 13 eller 14.

I gamle dage var *lørdagen* de handlendes største dag. De ugelønnede havde penge på lommen, og holdt man særligt længe åbent om lørdagen, kunne man regne med større omsætning. Mange handlende

havde også åbent om *søndagen* – bortset fra kirketiden om formiddagen.

Også på kontorerne var arbejdsdagen lang. Fælles for butiks- og kontorfunktionærerne var den lange middagspause. Den var gerne på 2 timer, så de fleste kunne nå hjem og spise til middag. Så stod den varme mad på bordet, og der blev måske endda tid til et lille middagshvilbagefter, inden turen gik tilbage til kontoret eller butikken. Betegnelsen »middag« er i vore dage fulgt med det varme måltid, som de fleste først får ved 18-tiden.

Hvad bestod middagsmaden af? Atter må det fastslås, at måltidets sammensætning svarede til familiens økonomiske situation. Kød var den gang som nu den dyreste del af fødevarerne, og af grønsager holdt man sig til kartofler, gulerødder og kål.

I digteren Vilhelm Bergsøes hjem i Nyhavn kender vi ugens middagsretter fra sønnen, Paul Bergsøes erindringer.

Om søndagen flottede man sig med et stort stykke oksekød, som blev kogt i en gryde, således at søndags-

Køkkenet i en herskabslejlighed. Det gamle bybud, som formentlig har afleveret en pakke, får en snaps. Maleri af J. F. Vermehren.

middagen bestod af oksekødsuppe med melboller og bagefter kød i skiver med peberrodssovs og korender.

Sådan et stykke kød kostede imidlertid mange penge og måtte udnyttes de følgende dage. Mandag og tirsdag fik man derfor koldt, afskåret kød med kartofler og brun sovs. Onsdag blev den bedste rest af kødet skåret i stykker og serveret som ragout med laurbærblade, og de sidste

rester kom om torsdagen gennem kødmaskinen og blev til hachis.

Var der noget til overs af kødretterne fra de foregående dage, blev de om fredagen rørt op med mel og serveret som afslutningen på søndagsstegen. Lørdagsmiddagen bestod af øllebrød og spegesild.

Det var sædvane at drøje på middagsmåltidet med en eller anden grødret, som også havde sine variationer. Man fik kogt mælk med tvebakker, vandgrød med kold mælk, eller risengrød med hvidtøl. Lavede man en rigelig stor portion risengrød, gik den igen som kolde »klumper« i varm mælk eller kogt hvidtøl, eller udskåret og ristet på panden!

Umiddelbart skulle man tro, at sådan en spiseseddel kun forekom hos de økonomisk ringest stillede. Men det var ikke tilfældet. Beskedne spisvaner var gældende også blandt folk, der havde råd til dyrere mad. Man anså imidlertid hverdagskosten som et område, hvor alle burde spare – og til gengæld glæde sig så meget mere til de lejligheder, ved selskaber og på søn- og helligdage, hvor man gjorde mere ud af måltiderne.

Og har du penge, så kan du få...

Økonomiske forhold

Omkring midten af 1800-tallet indtraf et omsving i det økonomiske liv, ikke blot i København, men i hele landet og i andre europæiske lande. Velstanden steg betydeligt; man var inde i en vældig opgangsperiode. Det var først og fremmest den stigende industrialisering, der satte gang i udviklingen. Samfundsgrupperne forskød sig. Håndværksmestrene blev afløst af *fabrikanter* med stort behov for kapital og arbejdskraft. Håndværkssvendene blev afløst af *fabriksarbejdere*.

Det store vareudbud, som industrialiseringen medførte, krævede *salg*, og antallet af butikker steg kraftigt. Konkurrencen om det købende publikum betød, at man ikke kunne nøjes med den lille krambod – der måtte vinduesudstillinger, reklame og annoncer til.

Handelens og industriens folk tjente mange penge og lod de almindelige økonomiske kræfter råde. Kunne man producere billigt, kunne man sælge mere og tjene mere. Arbejdskraften var billig, og der var nok af den. Men lønnen var lav, og de stigende priser på fødevarer gjorde det svært for arbejderne at få pengene til at slå til.

Lad os engang se, hvad en arbejderfamilie med børn skulle bruge hver uge i 1872, og hvad det kostede.

Først var der *husholdningsudgifterne*:

3 hele rugbrød	kr.	1,75
hvedebrød	»	0,74
1/2 kg smør	»	0,83
1/2 kg fedt	»	0,67
pålæg	»	0,67
kød, fisk, kartofler og grønsager til middagsmaden ...	»	4,67

Når der ikke var penge til huslejen, og værten syntes, at han havde vist tilstrækkelig langmodighed, kom det øjeblik, da lejerens blev sat ud. Om familien så havde noget andet sted at flytte hen, vedkom ikke værten. Lejligheden skulle være rømmet, når den ny lejer flyttede ind.

Erik Henningsens maleri fra 1892, »Sat ud«, viser en sådan situation. En betjent forhører manden, mens hans kone, barnet og bedstemoderen står i al deres håbløshed omkring det fattige indbo, der er stablet op i sneen midt på gaden.

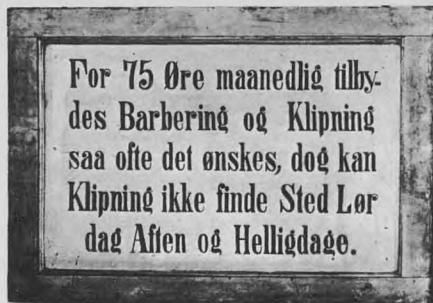
$3\frac{1}{16}$ kg kaffe (3 fjerding-pund)	»	0,58
te	»	0,12
$3\frac{3}{4}$ kg puddersukker	»	0,56
$1\frac{1}{8}$ kg kandis	»	0,17
fløde	»	0,29
sæbe og soda	»	0,33
blanksværte og sand	»	0,17
petroleum til belysning ...	»	0,43
		<hr/>
		kr. 11,98

Huslejen forfaldt ugentlig – på lønningsdagen. Fik værten ingen penge, kunne man forvente at blive sat på gaden. Huslejen for en lille lejlighed var ..... » 2,33

I de kolde måneder skulle der fyres. Hver uge gik der ca. $\frac{1}{4}$ hl kul eller koks og en del brænde til, ialt for » 1,76

Det allernødvendigst kostede altså ..... kr. 16,07

Det var skik, at husfaderen ind imellem fik sig en snaps og et glas øl, røg sig en pipe tobak eller tog sig en skrå. Den, der holdt

Reklameskilt. Københavns Bymuseum.

dette forbrug på et beskedent plan, brugte omkring » 1,93

Familiens udgifter på en uge var altså ..... kr. 18,00

Set med vore øjne er det meget små beløb. Var priserne i gamle dage tilsyneladende lave, må man imidlertid ikke glemme, at lønnen var tilsvarende lille.

For en hel uges slid fik en arbejder omkring 14 kr. – mindre end en arbejder får i *timeløn* i vore dage. Arbejdsugen var på 66 timer, spise-pauserne fraregnet. Det svarede til en timeløn på godt 21 øre.

I de fleste hjem måtte konen også tage arbejde. Det var en af grundene til, at man let kunne få konehjælp

dengang, til storvask, hovedrengøring, trappevask, og hvad der ellers var af grovere arbejde. Enkelte kunne tage hjemmearbejde, f. eks. syning, og tjene nogle ganske få øre i timen.

Det var ofte nødvendigt, for der var jo mange andre ting at bruge penge til. Der var tøj, sko og støvler til hele familien. Selv om man stoppede og lappede, skulle der nyt til engang imellem.

Til fornøjelser eller til nyanskaffelser til hjemmet, var der yderst sjældent penge. Sygdom kunne på kort tid ruinere en familie. Sygeløn fik man ikke, og opsparede penge til sådanne situationer havde man ikke. Udgifter til børnenes uddannelse turde man slet ikke tænke på.

Det var derfor ikke sjældent, at en mand for at trøste sig, drak mere øl og brændevin, end godt var. Spiritus var billig; en flaske snaps kostede 50 øre, og beværtninger var der nok af. Mange koner måtte på lønningdagen ud og finde deres mænd på værtshuset og få dem hjem, inden hele ugelønnen var brugt.

Vi kan nok regne med, at en ar-

bejder i vore dage tjener 30 gange mere om ugen, end hans kollega gjorde for 100 år siden. Men pengene slår bedre til end for 100 år siden, for varepriserne er dog ikke steget til det 30-dobbelte.

For 100 år siden kostede 1 kg smør 1,70 kr. og 20 æg 50–60 øre. 1 kg flæsk kunne man købe for 75 øre og *schweizerost* kostede 80 øre. Fisk var billig. *Torsk* kunne man få for 24 øre og nyrøget laks for 80 øre pr. kg, mens man måtte betale 33 øre for en friskkogt *bummer*.

På de offentlige spisehuse, f. eks. *dampkøkkenet i Borgergade*, kunne man få en solid portion middagsmad for 20 øre.

Mange varer solgtes i mål, som ikke bruges mere. Kartofler blev solgt i *skæpper* (1 skæppe = ca. 17,4 l), og sukker forhandlede i *lispund* (1 lispund = ca. 8 kg). Mælk og fløde blev målt ud i *potter* (1 pot = knap 1 l), og brændevin blev solgt i *pægle* (1 pægl = 1/4 pot). Brænde købte man i *favne*, tørv i *læs* og kul i *tønder*, for at nævne endnu nogle af de gamle rummål.

Supermarkeder og stormagasiner

kendte man ikke. En lang række butikker havde specialiseret sig i de enkelte varegrupper. Det første stormagasin kom i 1870, da de to forretningsmænd Th. Wessel og E. Vett flyttede til København og i det gamle Hotel du Nord på Kongens Nytorv åbnede *Magasin du Nord*.

Det gamle system, der var nedarvet fra middelalderen, at enkelte varegrupper blev forhandlet fra bestemte gader eller pladser, kendes ikke længere. Men fra midten af forrige århundrede og helt op til 1917 havde dog en stor del af Københavns slagtere deres udsalg i »Maven« ved Nikolaj Tårn.

Før den nuværende kirke blev opført, lå der på tomten efter den gamle kirke en række slagteriudsalg i ensartede butikker, opført af støbejern. Tegneren og forfatteren *Robert Storm-Petersen* færdedes her som dreng; han gik i byen for sin far, der var slagtermester.

Hos *Oste-Aagaard* på Højbro Plads kom mange københavnere, som både kunne lide varerne og satte pris på den jævne og slagfærdige ostehandler.

Det fortælles, at han godt kunne miste tålmodigheden, hvis kunderne skulle smage på lidt for mange oste uden at kunne bestemme sig. Da en dame engang var ved at spise sig igennem et utal af smagsprøver, råbte han – ifølge vittighedsbladet *Punch* – til butiksdrengen: »Peter, stik hen til bageren efter et par rundstykker. Den dame vil spise sin frokost her!«

Torvehandelen var meget udbredt. På Amagertorv, Nytorv og Gammeltorv, Højbro Plads og ved Gammel Strand var der hver dag livlig torvehandel med fjerkræ, grønsager og fisk. Her gik fruene på indkøb, ledsaget af deres tjenestepiger, som fik lov at slæbe varerne hjem.

Gadesælgere, som man meget sjældent hører i vore dage, gav med deres sang et mærkbart bidrag til byens lyde i det gamle København. Rejer, muslinger, sild samt jordbær og sand til gulve og spyttebakker blev falbudt fra trækvogne i gaderne.

Der var en bestemt melodi til hver vareart, så folk kunne på afstand høre, hvad der nu var til købs, længe før ordene kunne skelnes.

Mamelukker og tournure

Datidens klædedragter

I mange af livets forhold er et halvt århundrede ikke noget langt tidsrum. For beklædning, der er underkastet skiftende moder, er det imidlertid en lang periode med store forandringer.

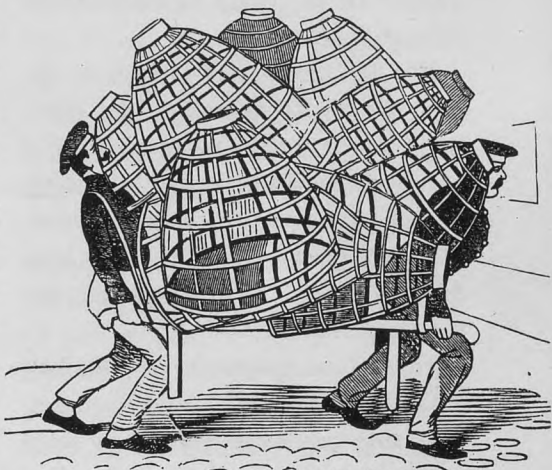
Klædedragten varierer imidlertid ikke blot med moden, men også efter alder, køn og den økonomiske stilling. Yderligere var der dengang, som nu, forskel på hverdagstøj og festdragt.

Lad os begynde med det spæde menneske. Ordet *svøbelsesbarn* var meget dækkende for spædbarnet, der udenpå trøje, ble og skjorte blev viklet ind i meterlangt uldtøj, som kun lod hovedet rage udenfor. Så var det beskyttet mod kulden og altid klar til fremvisning!

Tøjet til de børn, der overlevede

spædbarnsalderen, var nok så meget beregnet til at tage sig pænt ud, som til at være nemt og praktisk. Særlig småpigens tøj var så indviklet, at moderen eller en barnepige måtte hjælpe til med påklædningen.

En rigtig dreng fik en kasket, når han var seks år, helst med blank skygge. Så følte han sig som et

Krinolinestativer. »Folkets Nisse« 1858.

mandfolk! Skoledrengen brugte *busseronne* – også kaldet matrosbluse. Det var en vid ulden trøje, der sluttede tæt om livet, men posede ud om overkroppen, og som derfor kunne bruges som gemmested for morskabsbøger, slangebøsse, valnødder, appelsiner og slik. Bukselommerne var nemlig ofte syet til, fordi en lille dreng ikke skulle fristes til at gå rundt med hænderne i lommerne.

På fødderne havde drenge som regel *vandstøvler*, der ved enhver lejlighed skulle udnyttes efter betegnelsen for at prøve, hvor dybt vandet var i kvarterets rendestene – indtil det gik ovenind!

Sådan noget fandt små piger naturligtvis ikke på. Deres påklædning indbød heller ikke til det. Ovenpå undertøjet og lange, sorte strømper, havde de et stramtsiddende »underliv« og lange hvide bukser med *fester*. Så kom en *uldklokke*, og hele to skørter og derover kjolen. På fødderne havde pigerne som regel lange knapstøvler.

Det er synd at sige, at klædedragten blev enklere og mere praktisk, når den lille pige blev voksen. Gen-

nem næsten hele 1800-tallets sidste halvdel forlangte moden, at kvinden var smal om livet. Havde hun natur-

lige anlæg for det, var det ingen sag, ellers skulle *korsettet* nok tage sig af det. Denne torturindretning var syet i timeglasfacon af stærkt stof og forsynet med snørehuller i ryggen fra øverst til nederst. Det betød, at der altid måtte en tålmodig ægtemand eller en kammerpige til at foretage indsnøringen med alle de kræfter, der var til rådighed.

Da *krinolinemoden* med de klokkeformede kjoler var overstået – den krævede et jernstativ for at bære stoffet ud fra kroppen hele vejen rundt – kom *tournuren* til. Herefter skulle kjolen være glat forpå, mens bagdelen skulle fremhæves så kraftigt, at man måtte indbygge puder, som forlængede den naturlige bagdel; og naturligvis skulle kjolerne stadig være fodlange. Når en kvinde gik, kunne man nu og da se skosnyderne; en sjælden gang endog støvlevristen. Kun under opstigning i dro-ske, omnibus eller lignende trak en kvinde så meget op i kjolen, at man kunne få et glimt af læggen.

Herrerne gik i lange bukser – snævre eller vide, som moden krævede – desuden vest med urkæde og

lommeur, samt vedhæng af *forgylde mønter* eller andet tingeltangel. Yderst en jakke, enten meget lang eller med skøder. I stedet for frakke kunne man se ærmeløse slag i flere lag. Den høje, stive flip, kaldet *fadermorderen*, smykket af en slipslignende dekoration, kaldet *cravaten*, afsluttede påklædningen.

Til visitbrug var en høj, sortblank silkehat og en bambusstok med knap, uundværlig. Som man kan se på billeder, havde næsten alle mænd skæg. I hvert fald overskæg – *moustache* – som fik lov til at vokse ud til begge sider. For at det kunne stritte passende, blev det smurt ind i en salve, der efter et vanskeligt russisk navn kort og godt blev udtalt »bajoski-snot«. Mange herrer lå desuden med skægbind om natten.

Næsten alle kvinder, der havde mulighed for det, havde langt hår; så langt det kunne blive. At det i udslået tilstand kunne nå fra isse til hæl var ikke usædvanligt. Det var naturligvis tidskrævende at passe et sådant hår, ikke mindst når det drejede sig om opsætning og frisure.

At bevæge sig udenfor hjemmets

vægge uden hovedbeklædning var næsten utænkeligt. Den jævne kvinde brugte et hovedtørklæde, mens

»finere« damer havde et væld af forskellige hatte at vælge imellem, fra solhatter, store som møllehjul til bitte små hatte, der virkede helt umotiverede på toppen af det store, opsatte hår.

Skulle man bruge briller, foretrak de fleste *lorgnetten* med næseklemme, den såkaldte »pincenez«, mens damer brugte stanglorgnet. Herrerens lorgnet var forankret med et bånd, lagt om bag øret. Man kunne også nøjes med et brilleglas for det ene øje – en monokel.

Festdragter har en tilbøjelighed til at videreføre tidligere tiders hverdagstøj. Når en herre i vore dage til en særlig højtidelig lejlighed ifører sig *kjole og hvidt*, er »kjolen« et levn af den skødefrakke, man gik med allerede før Napoleons dage. Og damernes *lange kjoler* lader sig jo heller ikke udrydde, når det skal være det helt store skrud, selv om hverdagskjolen er mere end lårkort.

Otto Rung fortæller om sin mor i 1870'erne, at hun i lang kjole med slæb så ud, som voksede hun op af jorden fra rødder, gemt dybt nede under mulden.

Vandværk og gaslys

De tekniske fremskridt

Det siger sig selv, at en by med omkring 150.000 mennesker tæt sammenstuvet stiller store krav til forskellige praktiske indretninger. Borgerne skal have adgang til vand, og de skal af med en del af det igen. Der skal også være mulighed for lys efter mørkets frembrud, både i hjemmene og på gaderne.

Det var Københavns skæbne altid at være bagefter med den tekniske udvikling. Tingene skete først, når forholdene uomgængeligt krævede det. Indtil da måtte alt gå, som det bedst kunne.

Først var der *vandforsyningen*. I første halvdel af 1800-tallet klarede man sig hovedsageligt med byens pumper, som blev forsynet med overfladevand, der gennem trærender blev ledet ind fra søerne, og med

vand fra de 4-500 indenbys brønde. At vandet fra de ofte halvrådne og utætte trærender nåede frem i næsten udrikkelig tilstand, var en kendt sag. Myndighederne måtte også tilkaste mange af byens brønde, når det blev opdaget, at vandet fra dem var urent – kun ca. 5 % af dem gav vand, der ikke direkte kunne betegnes som sundhedsfarligt.

Man overvejede derfor i fuldt alvor at indføre vand blandt andet fra Roskilde, hvor der var flere kilder med rent vand. Den nye jernbane-forbindelse mellem denne by og hovedstaden gjorde ideen praktisk gennemførlig, og man ville oprette ud-salg blandt andet ved siden af Rundetårn.

Vandvæsenet gik dog andre veje. Man havde allerede i mange år prøvet at finde underjordiske vandårer. Omsider kronedes anstrengelserne med held, og man kunne sende store

Københavns husejere havde pligt til at vande gaderne for at holde dem rene. En gang imellem måtte det offentlige dog sørge for en grundig gadevanding. Tegning fra 1851.

mængder af frisk vand til København fra borerer vest for byen.

Spildevandsproblemet havde hidtil været løst ved at lade gadernes rendestene opsamle spildevandet fra de enkelte huse, derpå sivede det sindigt af sted gennem gaderne til havneløbet, nu og da hjulpet på vej af regnskyl.

Natrenovationen blev holdt skarpt adskilt herfra. Spildevandet måtte under ingen omstændigheder blandes med borgernes egne udtømmelser. Der måtte man klare sig med retiraderne i gårdene, som blev tømt mere eller mindre regelmæssigt, hvorefter indholdet i hestevogn blev kørt ud på Amager.

Når byens styre udskød egentlig kloakering, skyldtes det blandt andet, at en driftig forretningsmand tilbød at organisere et tøndesystem, hvorefter der skulle opstilles tønder rundt om på retiraderne. Tønderne skulle regelmæssigt tømmes, og indholdet blev solgt som gødning. Når latrinen ligefrem var værdifuld, ville det da være synd at lade den løbe bort i underjordiske rør til ingen verdens nytte!

Ved århundredets midte fik bystyret den geniale idé at lade udarbejde et samlet projekt for vandforsyning, kloakering og gasanlæg. Alt skulle nedlægges i rør i jorden, og gravearbejdet ville blive overstået på én gang. Så langt var man nået i forhandlingerne i 1852. Alligevel var der modstand. Enkelte mente, at det blev for stort og for dyrt et foretagende; andre protesterede som sagt imod at lade latrinen gå til spille.

Først langt senere i sidste halvdel af århundredet blev kloakeringen af København stykkevis gennemført – og det blev naturligvis langt dyrere, end hvis man havde fulgt det oprindelige forslag.

Tilbage var anlæg af *gas- og vandværk*. Nok havde man vandet fra de nye dybtgående borerer vest for København, men for det første ville man have nye og bedre rørledninger end de gamle udhulede træstammer, dernæst ville man have vandet sat under tryk, så det kunne komme op i husene, selv til de højeste etager.

Gas var noget nyt og spændende. Man havde ganske vist eksperimenteret med det så tidligt som i 1814, men et system med forsyning til husstandene overalt i byen havde man ikke dristet sig til at planlægge.

I 1855 sluttede Københavns bystyre kontrakt med et engelsk entreprenørfirma, *Cochrane & Co.*, om oprettelse af et vandværk og et gasværk i København med rørledninger til forbrugerne. Firmaets unge ingeniør, *John Aird*, kom hertil, og under hans dygtige ledelse skred arbejdet hurtigt frem.

Man var så fremsynet, at man besluttede at bygge en tunnel under havneløbet fra Gammelholm mod Christiansholm til overførsel af vand- og gasledninger og – til sin tid – kloakrør. Tunnelen skulle bores

gennem det faste kalklag i godt 18 meters dybde, og den stod færdig 1858. Den eksisterer endnu, selv om den for det meste står fuld af vand.

Den 4. december 1857 kunne man for første gang tænde gaslygter i Københavns gader. Alle mennesker måtte ud og beundre herligheden: 2.200 gaslygter i stedet for 1.800 tranlamper, hvis matte skær blev erstattet af de klartlysende gasbrændere.

I 1859 begyndte det ny vandværk. Vandet fra borerne langs Harrestrup Å løb ind i Sct. Jørgens Sø – det sidste stykke vej i en underjordisk jernledning. Efter at have passeret filtrér-bassinerne, blev det af vandværkets dampmaskiner sat under tryk og kunne nu tappes af overalt i de københavnske huse, der fik indlagt vand.

Men water-closets, forkortet til w.c., måtte man undvære, når man intet kloaksystem havde. Mange familier indrettede i lejlighedens fjerreste ende et lille tør-kloset med aftræk til det fri. Så behøvede man ikke at gå ned i gården. Dette intime rum er skildret af *Soja*, som i bogen

»Min Farmors Hus« gennemgår en gammeldags lejlighed i København, som den var indrettet omkring år 1900. Selve spanden var skjult i en stor, brunmalet trækasse. Ved siden af stod en mindre kasse med en skovl. I kassen var der savsmuld, som det var meningen, at brugeren af klosettet skulle drysse hen over sine anstrengelser. På væggen var der to papirbunder, anbragt på hver sin metalspids. Det ene bundt var avis-papir, det andet bestod af silkepapir og lyserødt indpakningspapir. Det første bundt var beregnet til tjenestefolkene, det andet til herskabet. Der var vel forskel på folk!

Otto Rung supplerer i sine erindringer omtalen af det lille rum med at fortælle, at man i en tom lejlighed længe søgte efter låget til klosettet, indtil man omsider fandt det i køkkenskabet, men med mange små skrammer og tydelige rester af grønt, der viste, at låget havde været brugt, når familien hakkede persille til dagens middagsmad!

Iøvrigt skete der en række tekniske fremskridt i København. I 1854 kom den første symaskine frem, og

elektriciteten blev taget i brug, først til drift af telegrafforbindelsen med Hamburg. Elektrisk *lys* var først kendt som *buelys*, og blev som sådan vist som en sensation på Christiansborg Slots ridebane i 1857.

Petroleumlampens tid varede længe. Men der kom så mange forbedringer frem, at den til sidst blev en ypperlig lysgiver i husholdningen. Man konstruerede en brænder, hvor en meget bred væge blev bøjet i cylinderform, således at dens brændflade blev stor, og lufttilførslen rigelig. Man talte om en *argantisk* lampe efter opfinderen Argand.

Hver morgen blev husets lamper stillet ud i køkkenet. Hver beholder blev fyldt op med petroleum, vægen rettet til og lampeglasset pudset indvendigt for sod med en såkaldt lampepudser. Så var de parate til den kommende aften.

Glemte man en nytændt petroleumlampe, hvor vægen var skruet langt op for at give det bedste lys, kunne man risikere så kraftig sodudvikling, at alt i stuen efter kort tids forløb var dækket af fede sodpartikler, der var vanskelige at fjerne.

Senere trængte gasbelysningen ind i hjemmene. Ved århundredets slutning fandt man en metode til at forøge lysstyrken i gasflammen – den såkaldte *auer-brænder* – således at man kunne oplyse f. eks. en stor spisestue fra en enkelt lysekroner.

Fotografernes antal tog til, og deres teknik blev bedre. Også amatør-fotografer kom til og tog mange billeder, som i dag har stor interesse.

Det gammeldags omstændelige fyrtøj med fyrstål og fyrsvamp afløstes af *svovlstikker* eller fyrstikker; forløberne for nutidens tændstikker.

Gåsefjer som skriveredskab forsvandt, da *metalpenne* kom i brug. Endog *fyldepenne* holdt sit indtog under betegnelsen: *metalskrivepenne med blækbeholder* – og kommunens kasse kunne spare de 32 rigsdaler, man årligt betalte en mand for at sidde og skære penne af gåsefjer.

Det blev en dansker, der fik eneret på den første *sættemaskine*. Det skete i 1852, men det varede mange år, før typograferne forlod de støvede sættekasser og satte sig til maskinen.

I det hele taget var tiden præget

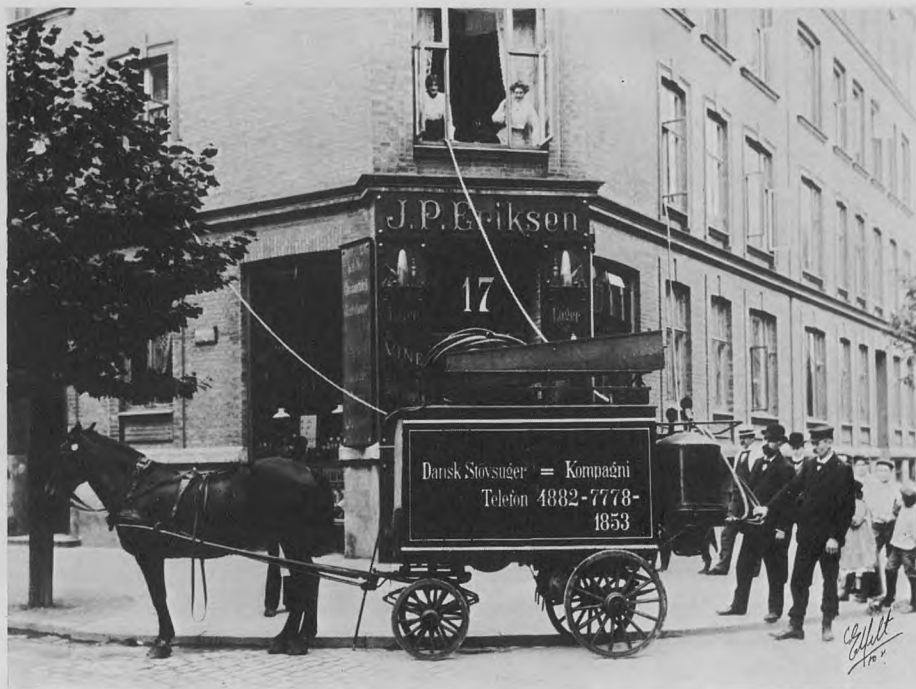

Telefoncentralen i Vimmelskaftet. Alle telefondamernes kjoler følger tidens mode, tournuren. Man syntes dengang, at det ikke var nødvendigt at sidde ned under arbejdet. Ill. Tidende 1883.

af opfindelser – tekniske nyheder af samfundsmæssig betydning. Det ved vi fra det utal af patentansøgninger, der indkom. Der var hævestilladser, elektriske ure, plakatsøjler, kunstige tænder og transportable kogeindretninger. Hvem tænker i dag på, at ideen med at tømme postkasser ved skyde en sæk ind under kassens bund, skyldes en af arbejderbevægelsens første ledere, *Louis Pio*.

I begyndelsen af 1880'erne kom *telefonen* frem. Man startede med 22 abonnenter, men allerede i 1884 var antallet steget til 850. Det var først og fremmest kontorer og andre erhvervsvirksomheder, der indså, hvor praktisk en telefon var; først senere vandt den frem i private hjem. Mange var ligefrem skrækslagne for at benytte en tilsyneladende så farlig nymodens indretning. De første tele-

En støvsuger var ikke hvermands eje. Somme tider lod man dog et firma foretage støvsugningen. Elfelt foto.

foner lignede et lille vægskab med en tragt foran. På siden hang høre-røret, og øverst sad to ringeklokker.

Støvsugeren blev først almindelig, da elektricitet blev indlagt i flertallet af byens hjem. Princippet kendtes dog, men vakuemet – »luftsuget« – frembragtes af en person, der stod

på en kasse og trådte skiftevis på to vældige bælg, omtrent som til et mindre kirkeorgel. Støvsugningsentreprenører kunne fra sugeindretningen i en hestevogn på gaden lægge slanger op til en lejlighed, hvor en grundig støvsugning i forbindelse med en hovedrengøring var ønsket.

Dampsprøjten kommer!

Brandvæsenet

Københavns håbløst forældede brandvæsen fungerede stort set uændret til midten af 1800-tallet. Et af brandvæsenets svagheder var måden, hvorpå der blev alarmeret. Fra ilden blev opdaget, til brandmandskabet var klar til slukningsarbejdet, gik kostbare timer tabt. Brandmændenes arbejde måtte derfor i alt for mange tilfælde begrænse sig til at forhindre ilden i at brede sig til nabobygningerne – og lade selve den bygning, hvor ilden var brudt ud, brænde ned.

De mange personer inden for brandvæsenet, stadens styre og militæret, der først skulle alarmeres var i sig selv en langsommelig og tidrøvende historie; men endnu værre var det, hvis materiellet var i uorden.

I 1852 fortælles det, hvordan f.eks. Petri Kirkes sprøjte rykker ud i tilfælde af brand: » ... langt om længe kommer en mand, som venter, til en anden kommer med nøglen til sprøjtehuset; omsider er det den rette nøgle, og den gamle, rustne lås giver efter – porten åbnes. Man venter til de øvrige brandfolk er kommet, og får så den tunge sprøjte ud på gaden. Først nu er man så vidt, at brandfolkene kan spænde sig selv foran sprøjten og trække den til ildebrandsstedet«.

Om sprøjten så duede, om slangerne var i orden – og om man i det hele taget kunne skaffe vand, var de næste problemer, man stod overfor, når sprøjten var kommet frem.

Årsagen til brandvæsenets utilstrækkelighed var først og fremmest, at det byggede på et brandkorps, der delvis var frivilligt, og i øvrigt dårligt betalt. Derfor blev de

Træsnit fra *Illustreret Tidende* 1865.

besværlige øvelser, der skulle sikre, at materiellet var i orden og at brandmændene forstod at bruge det på den rigtige måde, afholdt så sjæl-

dent, at brandvæsenet ikke var så effektivt, som det burde være i så stor en by som København.

Først 1868, da brandvæsenet blev lagt ind under magistraten, kunne man ophæve den forældede brandordning fra 1805.

I slutningen af århundredet kom *dampsprøjten* frem. Dens vandpumpe blev drevet med dampkraft i stedet for, som hidtil, med håndkraft. Uheldigvis krævede den, som dampmaskiner jo altid har gjort, en opfyringstid – i dette tilfælde kostbare minutter – før damptrykket var tilstrækkeligt.

Det var et imponerende syn, når *dampsprøjten*, trukket af 4 galoperende heste, for gennem gaderne. Den sorte røg væltede op af skorstenen, og lyset spillede i den store, blankpudsede messingkedel. Udrykningshorn kendte man ikke; i stedet kimedede man med en vældig klokke, der hang på sprøjten.

Den største og vanskeligste opgave, brandvæsenet blev stillet overfor i slutningen af århundredet, var *Christiansborg Slots brand* i oktober 1884.

Udtrykning med »Stadens Sprøite No. 1«. Brandmændene trækker selv sprøjten. Træsnit fra Illustreret Tidende. 1877.

Det vældige slot, som var taget i brug 1828, var opført med rigelig anvendelse af træ. I grundplanen fulgte det i store træk Christian VI's

Christiansborg, der brændte 1794. Men for at give de mange vældige rum fra enevældens storhedstid lidt menneskelige dimensioner, havde

man overalt sænket lofter og opført træskillerum, der skjulte tomme hullerum. Ingen kendte disse mange hullerum i det store slot. Derfor var der ingen, der blev opskræmt af den tilsyneladende så uskyldige brand, der blev opdaget af en rengøringskone ved 16-tiden den 3. oktober 1884 i en garderobe under riddersalen. Da man på det tidspunkt troede, at ilden var begrænset til det rum, hvor den var opdaget, kunne ilden upåagtet brede sig vidt og bredt og bryde frem mange andre steder.

De indenbys brandstationer blev alarmeret og mødte med håndsprøjter og mandskab fra Nikolaj Tårn, Store Kannikestræde, Gothersgade og Nyboder.

Hver gang man troede, at ilden endelig var slukket dukkede flammer op et nyt sted. Først nu sendte man bud efter brandvæsenets stolthed, de tre dampsprøjter fra Gothersgades brandstation. Efter mange forhindringer nåede de frem – men da var det for sent.

Den vældige brand tiltrak masser af tilskuere. Hele vejen rundt langs Slotsholmskanalen stod københavner-

ne hele aftenen og det meste af natten i tætte rækker og så slottet brænde ned. Det virkede meningsløst at se en soldat løbe ned til hørkræmmeren på hjørnet af Admiralgade for at købe et par skæpper kul til dampsprøjterne, hvis brændsel var sluppet op.

Samtidig med brandslukningsarbejdet foregik et enormt *redningsarbejde*. Det var klart for de fleste, at slottet var redningsløst fortabt. De mange uvurderlige kunstskatte herunder den kongelige malerisamling – samt møbler, lysekroner og arkiver skulle derfor omgående reddes, og her trådte soldater og officerer til.

Slotskirken var stærkt truet, og en sprængkommando fik forbindelsesbygningen til slottet sprængt i luften, mens frivilligt mandskab, bl.a. studenter, dækkede tagene på Slotskirken og Thorvaldsens Museum med våde presenninger.

Selv matroser fra den russiske kejsers skib, der var på besøg i København, deltog i redningsarbejdet.

Ved denne lejlighed indså man, at

Christiansborg Slots brand 1884, set fra Ridebanen. Træsnit, fra Illustreret Tidende.

brandslukning og redningsarbejde er to forskellige funktioner, især når der er tale om storbrand. Det gav en 20-årig ung mand den idé, som dog

først blev virkeliggjort 22 år senere, i 1906, da det første danske redningskorps blev stiftet af Sophus Falck.

Magistraten og politiet

Københavns bystyre

Så længe København har eksisteret, har dens borgere haft et ganske naturligt ønske om selv at bestemme over byens anliggender. Helt op til 1840 var det imidlertid meget lidt, byens egne borgere havde at sige. Deres repræsentanter, *De 32 Mænd*, blev nok hørt, men de havde ingen besluttende myndighed.

Ved reformen i 1840 oprettedes *borgerrepræsentationen*, der bestod af 36 medlemmer, valgt af byens mest velhavende borgere; der var altså langt fra lige valgret. Denne forsamling skulle vælge 6 *rådmænd*, der sammen med *magistraten* skulle styre byens forhold. Magistraten, der bestod af en *overpræsident* og 3 *borgmestre*, blev derimod valgt af kongen.

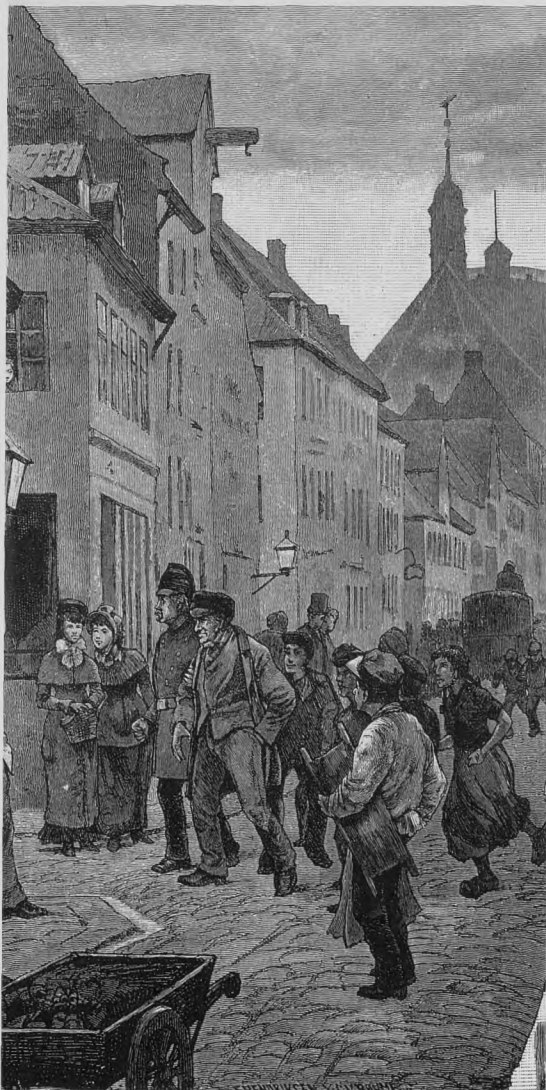
Så vigtige områder som *skolevæsen*, *socialforsorg* og *teknisk forvalt-*

ning, d.v.s. vand-, brand- og vejvæsen, hørte under særlige kommissioner, som byens styre ikke havde nogen indflydelse på.

Den utilfredshed, der var med dette bystyre, resulterede først 17 år senere i en ny lov om »*Bestyrelsen af Københavns kommunale Anliggender*«. Herefter blev kun overpræsidenten valgt af kongen, medens 4 borgmestre og 4 rådmænd blev valgt af borgerrepræsentationen. Endvidere fik byen selvbestemmelsesret i økonomiske forhold og overtog styret af den sociale forsorg og den tekniske forvaltning, således at kun skole- og brandvæsenet blev holdt udenfor.

Valgretten var stadig begrænset til de mere velstillede borgere – i alt 10.000 – og de udgjorde kun 6 % af stadens indbyggere.

Interessen for byens styre var derfor meget lille hos størstedelen af

befolkningen. Den nærmeste kontakt med øvrigheden havde den menige borger gennem *politiet*, hvis opgave var – sammen med vægterne – at håndhæve ro og orden i byen.

Det ville være synd at sige, at politibetjentene var populære. De havde ord for at benytte enhver lejlighed til at prygle løs på borgerne med deres bambusstokke. Med den ringe aflønning, der blev budt dem, var det umuligt at opdrive egnede ansøgere, hertil kom, at de praktisk talt ingen uddannelse fik. Det medførte, at de kun blev eksperter i brutale anholdelser og håndfaste indgreb mod ethvert tegn på uro eller opløb.

I 1863 blev politiet organiseret ved lov og vægterordningen ophævet. Politiet kom til at bestå af *ordenspolitiet*, *sundhedspolitiet* og *opdagelsespolitiet*, og København blev opdelt i 6 politikredse.

Selv om den ny ordning var adskilligt bedre end den gamle, havde

En arrestation i Landemærket. En betjent fører en mand ned ad Vognmagergade mod politistationen. I baggrunden ses Trinitatis Kirke og Rundetårn. Træsnit fra 1881.

den mange svagheder, som dog efterhånden er forsvundet.

Politiinspektør *Einer Mellerup*, der kendte politiets forhold grundigt, har skrevet levende om, hvordan betjentenes daglige arbejde gik for sig i sidste del af forrige århundrede.

De menige betjente blev afrettet gennem en jernhård disciplin. Uddannelsen var stadig meget ringe, og lønnen utrolig lav. I 1886 var gagen 700 kr. – om året! Politibetjenten arbejdede 7 dage om ugen på skiftende vagter og havde kun en fridag hver anden måned – hvis der ikke var nogen sygemeldte. Ferier holdt man ikke, højst et par fridage ekstra ved særlige lejligheder.

Til gengæld krævedes der ikke andet for at blive ansat som politibetjent, end at man havde gode soldaterpapirer, kunne skrive nogenlunde læseligt og – hvad der ikke var det mindst vigtige – var af passende højde og drøjde.

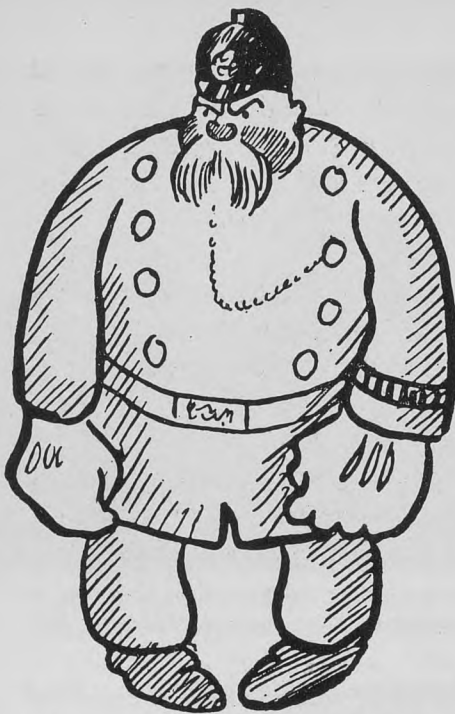
Ordenspolitiet var, særligt i de urolige kvarterer, fortsat henvist til at bruge vold i en lang række situationer. Foruden politistaven måtte

en betjent have et reb i lommen. Så kunne han binde armene eller benene på en genstridig arrestant, inden han bugserede ham til afhøring på stationen. Udrykningsvogne havde man ikke; der måtte skaffes en drokke, hvis arrestanten ikke kunne eller ville gå selv.

Var det en fuld mand, trak man desuden ofte hestens mulepose ned over hovedet på ham, for at han ikke, hvis han kastede op, svinede drosken til og derved skaffede politiet en ekstra udgift på halsen!

I det hele taget var anholdelse af berusede personer en stor del af politiets arbejde. Spiritus var ikke beskattet, og akvavit så billig, at man brugte det til at pudse vinduer med. Selv de dårligst stillede kunne derfor ofte tillade sig at købe tilstrækkeligt brændevin til en overdådig kæfert. Imidlertid greb politiet først ind, når en beruset person ligefrem var til fare for sine omgivelser og sig selv.

Hver politibetjent havde sin ganske bestemte runde, der tilbagelagdes inden for et bestemt tidsrum. Det var en omstændighed, der på

En politibetjent, som tegneren Storm-Petersen husker ham fra sin barndom. »Du ser så bøs ud,« lyder teksten.

den ene side begunstige indbrud, foretaget netop, når betjenten var længst væk; på den anden side bidrog det til at skabe et tillidsforhold mellem beboerne i kvarteret og »deres« betjent.

Var der *husspektakler* – et begreb, der f.eks. dækkede slagsmål mellem

ægtefæller eller mellem beboere i en ejendom – foretrak både betjenten og urostifterne, at sagen blev ordnet på stedet med en dragt prygl til den skyldige i stedet for at trække denne til politistationen og skrive rapport, der siden medførte en bødestraf.

Mange af datidens betjente så virkelig ud, som tegneren Storm-Petersen plejede at gengive dem: Store, kraftige mænd med hvalros-overskæg og hænder som handskemager-skilte. Uniformen var af militært snit. Frakken havde to rækker blanke knapper, anbragt i v-form på forsiden; dertil hørte en kraftig hjelm, oprindeligt overtrukket med filt og forsynet med nummer, senere blank, så det »lyned«, når man mødte en politibetjent.

Den tekniske forvaltning, der sørgede for Københavns forsyning med vand og gas, kloakproblemet og brandvæsenet er tidligere omtalt. Tilbage er at fortælle lidt om *den sociale forsyning*.

I en by med så mange indbyggere som København, måtte antallet af de medborgere, der havde svært ved

Den offentlige politiret i København. Dommeren sidder i baggrunden, skriverne er travlt beskæftiget i højre side, og en betjent kalder et vidne frem. Ill. Tidende 1868.

at klare sig selv, være stort, og mange havde brug for hjælp fra det offentlige. *Fattighjælp* blev anset for nedværdigende, og helt galt var det, når man endte på *Ladegården*.

Det var en tvangsarbejdsanstalt, hvor man beskæftigede dem, der ikke kunne klare sig selv, især arbejdsu villige og drikfældige. Reglementet var omtrent som i et fængsel, og *ladegårdslemmerne* beskæftigedes på anstaltens skrædderi, væveri eller børstenbinderi. Desuden skulle

lemmerne holde byen ren. Hver morgen kunne man se en sørgelig række af dårligt klædte mænd, der med kosten på nakken sjokkede ind til dagens arbejde i Københavns gader.

Ladegården lå omtrent, hvor Radionhuset ligger i vore dage i Rosenørns Allé, og på de sparsomme fridage kunne man se lemmerne strømme ind til byens forskellige kvarterer, hvor de omsatte deres surt fortjente penge i brændevin, ofte så

Ladegårdslemmer i arbejde på Højbro Plads. Torvetiden er forbi, og der skal ryddes op og fejtes. I baggrunden ses Christiansborg Slots ruin. Elfelt foto.

grundigt, at politiet måtte sørge for at få dem transporteret hjem, når de ikke længere kunne stå oprejst.

Et andet »forsorgscenter« var *Almindeligt Hospital*, der lå i Amaliegade. Her havnede alle ubemidlede, der på grund af alder, sygdom eller drikkældighed var ude af stand til at arbejde.

Der var overfyldt, og de indlagte levede under dårlige og trange forhold. Det er forståeligt at epidemier, der havde grobund, hvor mange

mennesker levede tæt sammen og hygiejnen var dårlig, altid ramte hårdest blandt beboerne på Almindeligt Hospital.

I øvrigt klarede kommunalbestyrelsen sine forpligtelser overfor de fattige ved uddeling af brød, af huslejhjælp og sygeunderstøttelser i en kortere periode, som regel mest om vinteren. Når så hertil kom den private velgørenhed, der dengang havde et større omfang, affandt de fleste sig med forholdene.

Sundhed og sygdom

Københavnernes helbred

I sine barndomserindringer har forfatteren Otto Rung fortalt om en operation i et knæ, hvori der var gået betændelse.

Han beretter, at det omfattende indgreb blev foretaget af en kirurgisk professor hjemme i familiens egen spisestue, hvor spisebordet var flyttet hen til vinduet og dækket med voksdug.

Lægen lagde frakken og opererede i skjortærmer. Han vaskede ikke hænderne før indgrebet, men kun bagefter, fordi han skulle give hånden til farvel. At der ikke blev brugt bedøvelse, nævnes kun i forbigående.

Selv om man ikke havde megen forståelse af sygdommes opståen og udbredelse – man fandt f.eks. ikke på at sætte de påfaldende mange tilfælde af barselsfeber i forbindelse

med manglende renlighed – så havde man dog en fornemmelse af, at der var noget, der hed *vitaminer* og at de var vigtige for at bevare et godt helbred. Otto Rung fortæller, at hele børneflokket hver morgen blev stillet op på en lang række, og så fik hvert barn en skefuld *levertran*. Det var vaskeægte torsketran. Den var gul og fed som amerikansk olie og kunne smages i mange harske timer. Så nutidige var de fleste husråd ellers ikke. Overtro var stadig levende hos utroligt mange mennesker, og kvaksalvernes behandling og rådgivning nok så omfattende som lægernes.

Man gik med *voltakors* mod gigt og andre sygdomme. Det var af metal og blev båret om halsen. Udover at meddele, hvor mange mennesker der var blevet helbredt, foreskrev en annonce for voltakors, at et ægte kors på æsken skulle være stemplet

»Kejserlig Kgl. Patent« – ellers var det falsk!

Man fik folk til at drikke litervis af *Brama-Livs-Elixir*, der blandt sine styrkende egenskaber tilsyneladende også havde den at virke mildt berusende. Derfor påstod onde tunges, at den især var populær blandt afholdsfolk.

Af de mange børn, der blev født, levede et stort antal kun ganske kort. Det var naturen, der sørgede for børnebegrænsning. Blandt børn var de hyppigste dødsårsager hjerne- og åndedrætssygdomme, skarlagensfeber, difteritis, mæslinger og kighoste.

Lungetuberkulosen var en alvorlig svøbe. Svindsot eller tæring, som man fra gammel tid kaldte sygdommen, ramte hovedsageligt de yngre, og man betragtede det nærmest som en dødsdom. Uden at kende den alvorlige smittefare, lod man den syge leve blandt de raske. Først i 1900 blev det første tuberkulosesanatorium åbnet.

Skilt fra Borgergade. Københavns By-museum.

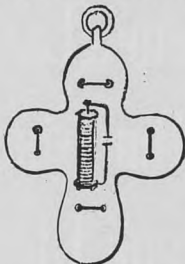
Her aarelades,
Jøler og Blodkopper
paasættes, Lavrement
gives, Ringe indsættes
i Ørene, Ligtorne
og indgroede Negle
helbredes, samt alt
til Barberfaget
henhørende udføres.

Vider De

af

**Sigt, Hjertebank, Ischias, Bryst-
lidelser, Svønløshed, Tunghørig-
hed, Hypofondri, Læmbed, Krampe,
Tandsmerter, Nervesvækkelse. Rheu-
matisme eller Sidsygdum, skal De altid
bære et af vore bejendte ægte**

Volta Kors

Indregistreret Varemærke.

Ovenstaaende Afbildning er det eneste ægte
Volta-Kors's virkelige Form og Størrelse, samme
Afbildning i Kobberfarve skal findes paa Estens
ene Kant, samt en Volta-Søjle paa den anden,
men paa nøje paa, at Korset er præget med en
Volta-Søjle som ovenstaaende Tegning.

Kun da er Korset ægte.

Æneste ægte Volta Kors koster **1 Krone**
i Vifte med Brugsaarvisning og erholdes hos
C. A. Christensen, **Faxe,**
W. F. Bülow, **Kjøge,**
Købmand, Heller, **Storehedinge.**

Forhandlere bedes henvende sig til

Hoved-Depot

for det eneste ægte Volta Kors
Reisenborggade 6, St.,
Kjøbenhavn K.

Tandlægekunsten var ikke særlig fremskreden. Tandlægens arbejde bestod hovedsageligt i at trække tænder ud. Plomberingsteknikken var primitiv, man havde kun bor drevet med fodkraft som en gammeldags spinderok. Fik man hele munden ryddet, kunne man få kunstige tænder, men det var meget kostbart, og som regel passede protesen meget dårligt. Mange foretrak derfor at købe et gebis billigt efter en afdød i håb om, at det passede nogenlunde.

Livsvilkårene i det gamle København begunstigede sygdomme, især epidemier. Vandet var bakterieholdigt og fødevarerne nåede ofte så sent frem til forbrugerne, at f.eks. kød og fisk havde en »tanke«.

Boligforholdene var som tidligere omtalt meget ringe for den dårligst stillede del af befolkningen, for hvem lys og frisk luft var en sjældenhed, mens tussmørke og sur, fugtig kælderluft omgav dem til daglig.

Mangelen på kloakering og det

Annonce for voltakors. Medicinsk-historisk Museum.

*Annonce for BRAMA LIVS-ELIXIR.
Illustreret Tidende 1875.*

tidligere nævnte »tøndesystem« gjorde heller ikke tilstanden bedre, og hertil kom en ufattelig mangel på renlighed. Man vaskede sig meget lidt. Badeværelser var noget, de mere velstillede kunne tillade sig. Den enlige hane over køkkenbordets zinkvask måtte levere vand til hele familiens renlighed. Alene af den grund kan man forestille sig, at det ikke blev til ret meget.

I 1865 åbnede en badeanstalt i København, bekostet af den danske baron C. J. Hambro, der var bosat i London. Senere kom flere badeanstalter til, men de kunne ikke i sig selv forbedre københavnernes hygiejne synderligt.

Det var først og fremmest de dårlige sundhedsforhold, der bevirkede, at *koleraepidemien* i København i sommeren 1853 fik et katastrofalt forløb. Den 15. juni krævede epidemien sit første offer, og flere dødsfald i de følgende dage viste, at der var tale om epidemisk kolera.

Sundhedskollegiet udsendte en bekendtgørelse med gode råd til be-

folkningen. Det eneste råd, der ikke nævntes, var at undgå kontakt med de angrebne – altså smittefaren.

Men trods de gode råd og advarsler gik epidemien sin ubønhørlige gang. I de følgende 6 uger tiltog antallet af syge for hver dag. I alt blev 7.219 syge, og 65 % af dem døde.

Epidemien ramte hårdt i de tættest befolkede kvarterer, og aller værst gik det ud over lemmerne på *Almindeligt Hospital*. Her døde 88% af de angrebne, mange uden at have fået ringeste behandling under sygdommens forløb.

Omsider anmeldtes det sidste koleratilfælde den 13. oktober, efter at epidemien havde raset i 4 måneder. I sin bog »Fra Piazza del Popolo« har forfatteren *Vilhelm Bergsøe* givet en levende skildring af en ung læges oplevelser under epidemien.

Myndighederne havde nu fået at se, hvor galt det kunne gå, når man ikke skabte bedre hygiejniske forhold. Epidemien var derfor en medvirkende årsag til, at fæstningen blev nedlagt og nye områder udenfor voldene udnyttet til bebyggelse.

I 1863 kunne man tage *Kommunehospitalet* i brug. Det var efter dattidens forhold et vældigt sygehus, og dets beliggenhed var fredelig og landlig.

Brøndkure og andre helbredsstyrkende foranstaltninger blev meget populære efter midten af 1800-tallet. I Rosenborg Have lå *Rosenborg Brøndanstalt*, hvor man mødte op om morgenen, drak et glas mineralvand og gik tur i haven i passende tempo, opmuntret af hornmusik fra et orkester. Var man ikke meget for at spadserere, kunne man sætte sig på nogle fjedrende *motionsbænke*, som

man satte i sving ved at »gimpe« op og ned. Det skulle nok hjælpe.

Klampenborg Vandkuranstalt var startet af dr. Hjaltelin med et lignende medicinsk formål. Ret hurtigt trådte det medicinske dog i baggrunden for det selskabelige, og det blev mode blandt mange velhavende københavnere at flytte op på kuranstalten, der udover havbade, dampbade og mange andre gode kure, bød på dans, underholdning og selskabelighed i stort omfang.

At det kunne være gavnligt for helbredet at tage solbad, tænkte ingen på dengang. Tværtimod beskyttede man sig mod solens direkte stråler – det var ikke »fint« at være solbrændt. Den unge læge *Niels R. Finsen* eksperimenterede imidlertid med at udnytte sollyset og det tilsvarende lys fra en elektrisk kulbuelampe. Hudtuberkulosen, *lupus*, kunne nu helbredes ved lysbehandling og i år 1900 kunne Finsen åbne et lysinstitut i Rosenvænget ved København.

Renlighed er en god ting. Et barn vaskes midt på gulvet i stuen. Dansk Folkemuseum.

...op og gå i skole!

Undervisningsforhold

Vil man vide noget om, hvordan det var at gå i skole i sidste halvdel af forrige århundrede, må man lytte til dem, der selv oplevede det. Vi har en række skrevne erindringer, der giver et klart billede af forholdene, ikke mindst fordi barndomserindringer som regel altid er skildret mest levende, når ældre mennesker skal berette, hvad de har oplevet gennem et langt liv.

Blandt de mange barndomserindringer, kan man endnu engang fremhæve Otto Rungs.

Børnene i Otto Rungs barndomshjem blev vækket kl. 7, stod op og klædte sig på. Vask blev der ikke gjort meget ud af. I frostvejr var vandet i kanden på servanten iøvrigt ofte frosset til is, der måtte hugges ud af kanden, før der kunne

hældes lidt vand op i fadet til den nødtørftigste vask.

Skolemaden – fire stykker rugbrød med salt kød, spegepølse og en skive ost, der krummede sig som en høvlspån – blev lagt i den skrammede blikmadkasse og skolebøgerne pakket.

I stedet for skoletaske brugte man dengang to træplader og et par snore med et håndtag. Bøgerne blev spændt fast mellem træstykkerne, men det skete at systemet svigtede, når man f.eks. kurede ned ad gelænderet; så gik bogpakken op, og alle bøgerne raslede ud på trappen. Tornyster var en sjælden luksus, og skoletaske med hank kun noget »tøse« brugte – ikke raske drenge.

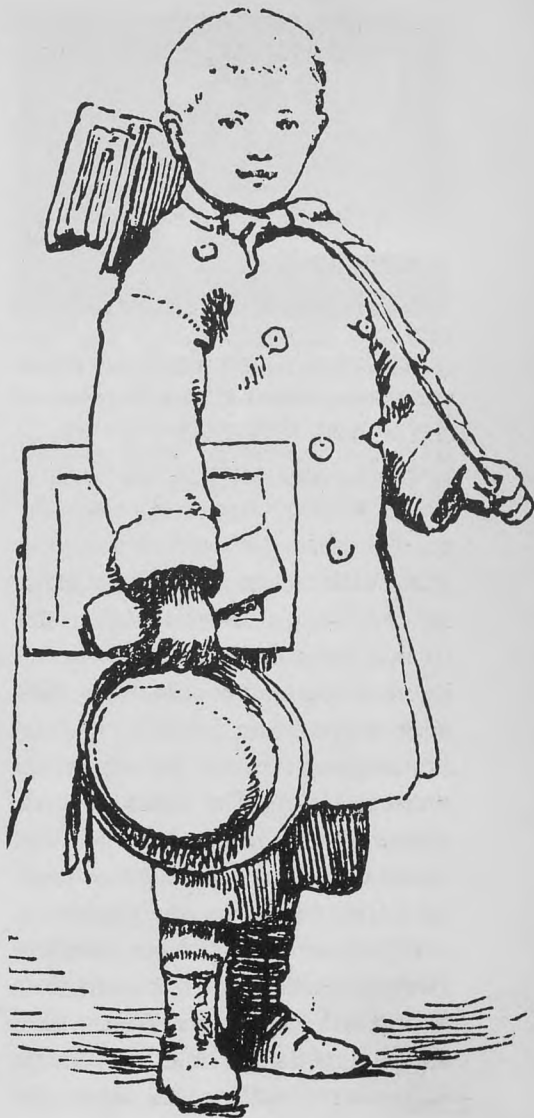
I en snæver vending var bukserremmen anvendelig til at spænde om bogpakken, hvis ikke remmens huller i forvejen var revet ud i én flænge. En bogpakke, svunget i en

rem var et blodigt våben mod drenge fra Sølvgades kommuneskole.

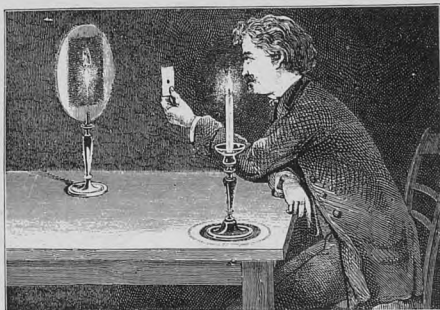
Skolebøgerne blev ikke fornyet med så korte mellemrum som i vore dage. Otto Rung brugte Matzens danske læsebog og Madvigs latinske grammatik, som var en indfiltret bunke løse laser, helt fra hans fars skoletid. – De større brødre havde efter tur brugt dem og overmalet dem i marginen med sejlskibe og andre fornøjelige tegninger.

I København kunne man gå i private eller offentlige skoler, ganske som i nutiden. Blot var de offentlige skoler ikke særlig »fine«, og borgerskabets børn gik derfor ikke i kommuneskoler. I øvrigt var skolevæsenets forhold blevet væsentligt forbedret gennem årene, senest reguleret af love fra 1844 og 1856.

Lærerlønningerne var højere, og skolerne fik efterhånden til huse i egne bygninger. Den første større skolebygning var den endnu bestående kommuneskole i Sølvgade. Den blev bygget 1845, og da Chri-

Skoledreng. Tegning af Pietro Krohn i »Peters Jul«.

Skolebogs-illustrationerne var som regel smukt udførte træsnit. På det ene billede ses et forsøg udført af en velklædt mand med elegant skæg og kunstnerhår. På tråpumpen overfor er rørene gengivet, så at man ikke er i tvivl om, at de er af træ.

stian VIII besøgte den første gang, udbrød kongen: »Det ligner et slot og ikke en skole for børn!«.

Inden for kommuneskolerne skelnede man mellem *friskoler* og *beta-lingsskoler*. Atter var der tale om en social inddeling. De, der ikke havde råd til at betale det ringe beløb af én krone om måneden, måtte nøjes med friskolerne, der var gratis.

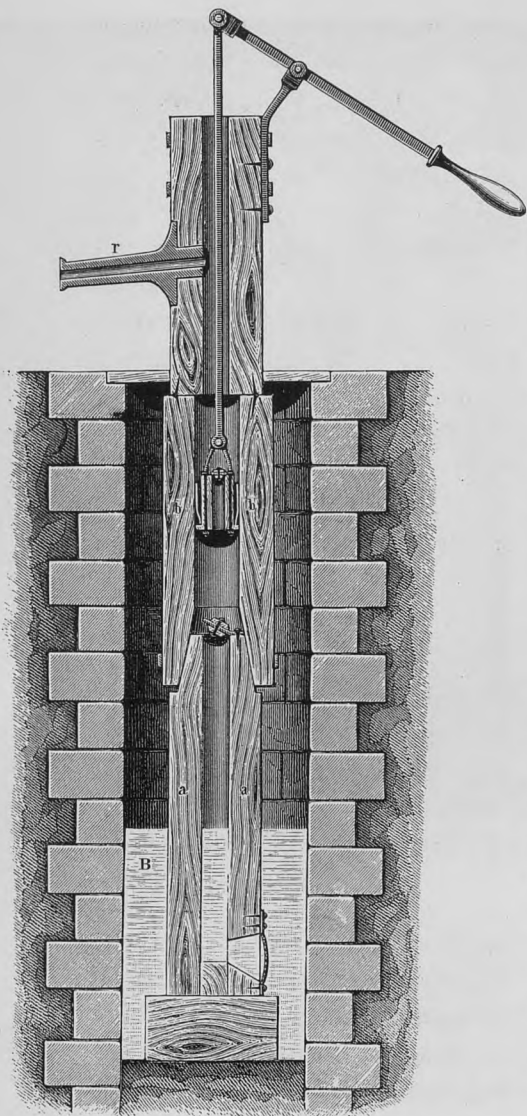
Oftentimes læser man om kampe mellem friskoleelever og borgerskabets drenge fra de private skoler. Otto Rung fortæller, at man ikke måtte følges mere end to fra skole. De

børn, der var bange for at få klø, måtte luske en omvej for ikke at komme lige forbi Sølvgades skole, hvor drengene altid mandsstærkt ventede på »de fine tøsedrenge«.

Disciplinen i skolerne var hård, og straffene hyppige og brutale, set med nutidens øjne. Ofte blev pryglestraffe foretaget i gymnastiksalen, således at alle skolens elever var samlet for at overvære afstraffelsen. Det skulle virke afskrækkende på de øvrige elever, så at de artede sig vel. Strafferedskabet var et solidt spanskrør, svunget af en kraftig hånd mod skoledrengens bagdel. Lyden af det første slag afslørede, om synderen havde benyttet det gamle trick med at putte et atlas i bukserne for at undgå smerten.

Meget få slap gennem skoletiden uden at stifte bekendtskab med spanskrøret, og så man en skoleklasse under badning, skulle ingen undre sig over, at mange af eleverne havde røde, gule eller blå striber hen over bagdelen.

Lærerne kom fra mange forskellige samfundslag. Selvom lærerlønningerne var blevet bedre, var det

dog langt fra noget indbringende embede at være lærer.

Sanglærere var ofte komponister og udøvende musikere, der ikke slog igennem i musiklivet, og som tjente til livets ophold ved at undervise i sang og musik.

Det samme gjaldt ofte tegnelærerne, hvis egen kunstudøvelse ikke kunne brødføde dem. Gymnastiklærerne hentedes fra underofficerernes rækker. I gymnastiktimerne kunne disse gamle soldater rigtig få afløb for deres glæde ved disciplin og eksercits, som drengene måtte døje under på bekostning af de mere udviklende legemsøvelser.

Piger fik også undervisning i lettere gymnastik, selv om det lå på grænsen af, hvad man turde udsætte det svage køn for. Til gengæld var de iført nogle omfangsrige gymnastikdragter, der imødedekom anstændighedens krav, men var meget upraktiske til formålet.

Svømning foregik fra *Tømmergraven* på Gammelholm, der indtil sidst i 1860'erne lå, hvor Havnegade og Herluf Trolles Gade mødes i vore dage. Senere flyttede man ud til

Pigeklasse i de upraktiske gymnastikdragter fra 1886. Fotografiet er dog en rekonstruktion fra 1936.

Strandpromenaden ved Bechs badeanstalt, der lå omtrent, hvor broen over Østbaneterrænet til Langelinie ligger i vore dage – så langt ind gik kystlinien dengang.

»Den sorte skole« var øgenavnet for gymnasiet. Her fortsatte eleverne skolegangen til studentereksamen og kunne så vælge det studium, der passede dem bedst.

Med dampsporvogn og væltepeter

Samferdsmidler

Når man i vore dage som den selvfølgeligste ting af verden sætter sig ind i sin egen bil, hopper på en bus eller tager med S-toget, må man vide, at det var betydelig vanskeligere at komme fra sted til sted i gamle dage.

Man måtte simpelthen gå på sine ben, og det var man så vant til, at man ikke regnede selv betydelige afstande for noget videre, selv om man ikke gik hurtigere dengang. I vore dage ville de fleste sikkert betakke sig for at gå til fods f. eks. fra Rådhuspladsen til Østerport.

Stadig var der enkelte, der var »selvkørende«. Men at lade karlen spænde hesten for vognen og derpå rumle af gennem gaderne blev kun brugt, når afstandene eller vejret gjorde det nødvendigt. Så var der

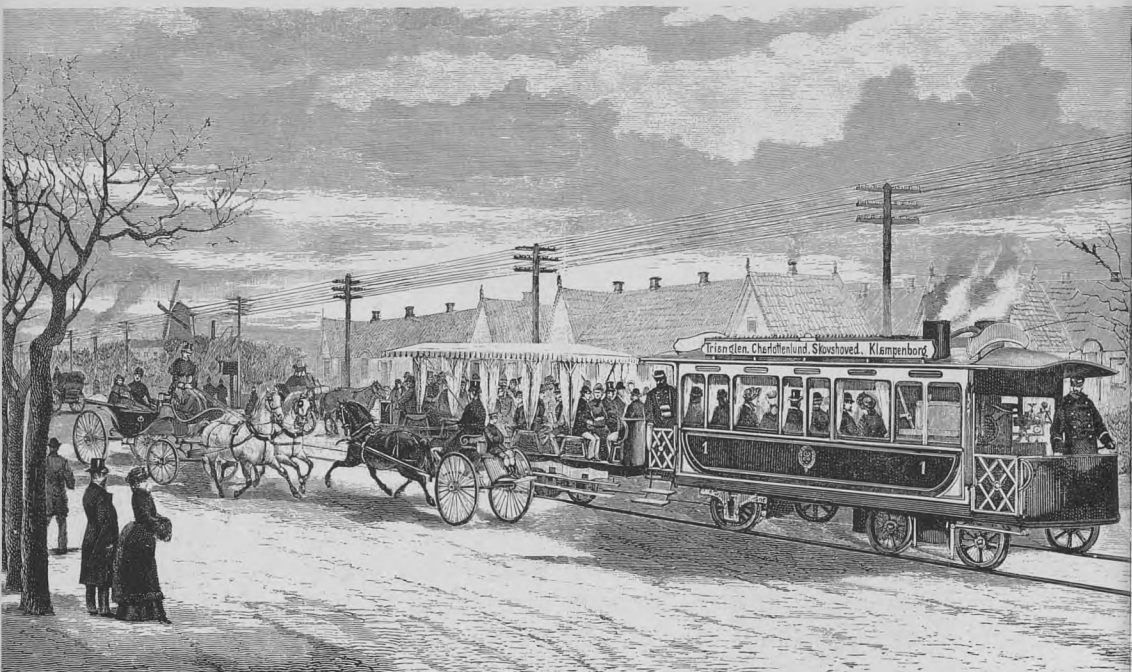
droskerne, men de var dyre, og endelig var der de hestetrukne *omnibusser*.

Fra en spæd begyndelse i 1826 blev det almindeligt at køre med *omnibus*, når man skulle et længere stykke vej. Ordet er latin og betyder »for alle«, og netop det demokratiske tilsnit bevirkede, at det bedre borgerskab i begyndelsen ikke ville nedlade sig til at benytte dette befordringsmiddel.

Efterhånden fik man større omnibusser, der var malet i strålende farver og med prægtige navne: *Solen*, *Den røde Dame*, *Løven* o. s. v.

Den tanke, at lade omnibusserne køre ad *skinner*, nedlagt i gaden – at omdanne dem til *sporvogne* – kom frem. Fordelen var, at der skulle mindre kraft til at drive vognene, samtidig med at passagererne slap for at blive rystet ved at køre hen over den ujævne brolægning.

Dampsporvogn på Strandvejen – nu Østerbrogade – lidt syd for Svanemøllen, som ses i baggrunden. Af den øvrige trafik bemærkes en gig. Ejeren er selv kusk, og tjeneren sidder bagpå. Træsnit fra Ill. Tidende 1883.

I 1863 blev det første *sporvejselskab* oprettet. Ruterne gik til Frederiksberg og Østerbro, og drivkraften var heste. Naturligvis kom der straks undersøgelser i gang, om hestene kunne afløses af mekanisk drivkraft, f. eks. en *dampmaskine*.

I 1884 begyndte kørslen med

dampsporvogn på strækningen Triangelen–Klampenborg. Desværre svarede de ikke til forventningerne, og deres øjeblikkelige popularitet dalede hurtigt. Varmen og støjen generede passagererne, og utallige heste blev forskrækkede, når de så det »røg- og ildspyende uhyre«, som det hed i

Den rædsel, som dampsporvognen spredte ved mange lejligheder, har Alfred Schmidt skildret i en herlig tegning fra 1887 i »Blæksprutten«s forgænger »Oldfux«. Kun familien, der har bragt sig i sikkerhed på telefontrådene, tager situationen med ro.

klagerne, og løb løbsk til stor fare for den øvrige trafik. Når hertil kom at freden på den hidtil så idylliske Strandvej var ødelagt, er det let at forstå, at dampsporvognene efterhånden blev så forhadte, at man måtte nedlægge driften. Det skete i 1892.

Elektriciteten blev taget i brug som drivkraft i 1897, da linien til Nørrebro anskaffede elektriske sporvogne, der fik strøm fra akkumulatører under passagersæderne. Hermed var man uafhængig af et kostbart net af luftledninger, men akkumulatordriften havde også sine ulem-

per. Batteriernes syre udsendte nemlig en stank, som rev og sved i passagerernes øjne og næser, så man kan let forstå, at heller ikke *syresporvognenes* popularitet var særlig stor.

De øvrige sporvejslinier, drevet af forskellige, konkurrerende selskaber, holdt fast ved hestekraften – den var der ikke så meget vrøvl med – og hestesporvognene forsvandt først, da de rigtige elektriske sporvogne kom frem. En af de populære hestesporvogne kørte fra Gammel Torv gennem Nørregade. Den kaldtes »Hønen«.

Faste stoppesteder fandtes ikke. Dengang standsede man sporvognen, når nogen skulle med, eller når en af passagererne ville af. Under uheldige omstændigheder betød de mange standsninger, at man med fordel kunne stå af og gå, for så nåede man hurtigere frem!

For mange mennesker var det en stor oplevelse at køre en tur med sporvognen. Man kunne betragte omverdenen i ro og mag, og fra pladserne øverst på de toetages vogne, der gik på enkelte ruter, kunne man endda kikke ind ad vinduerne til folk, der boede på første sal. Til

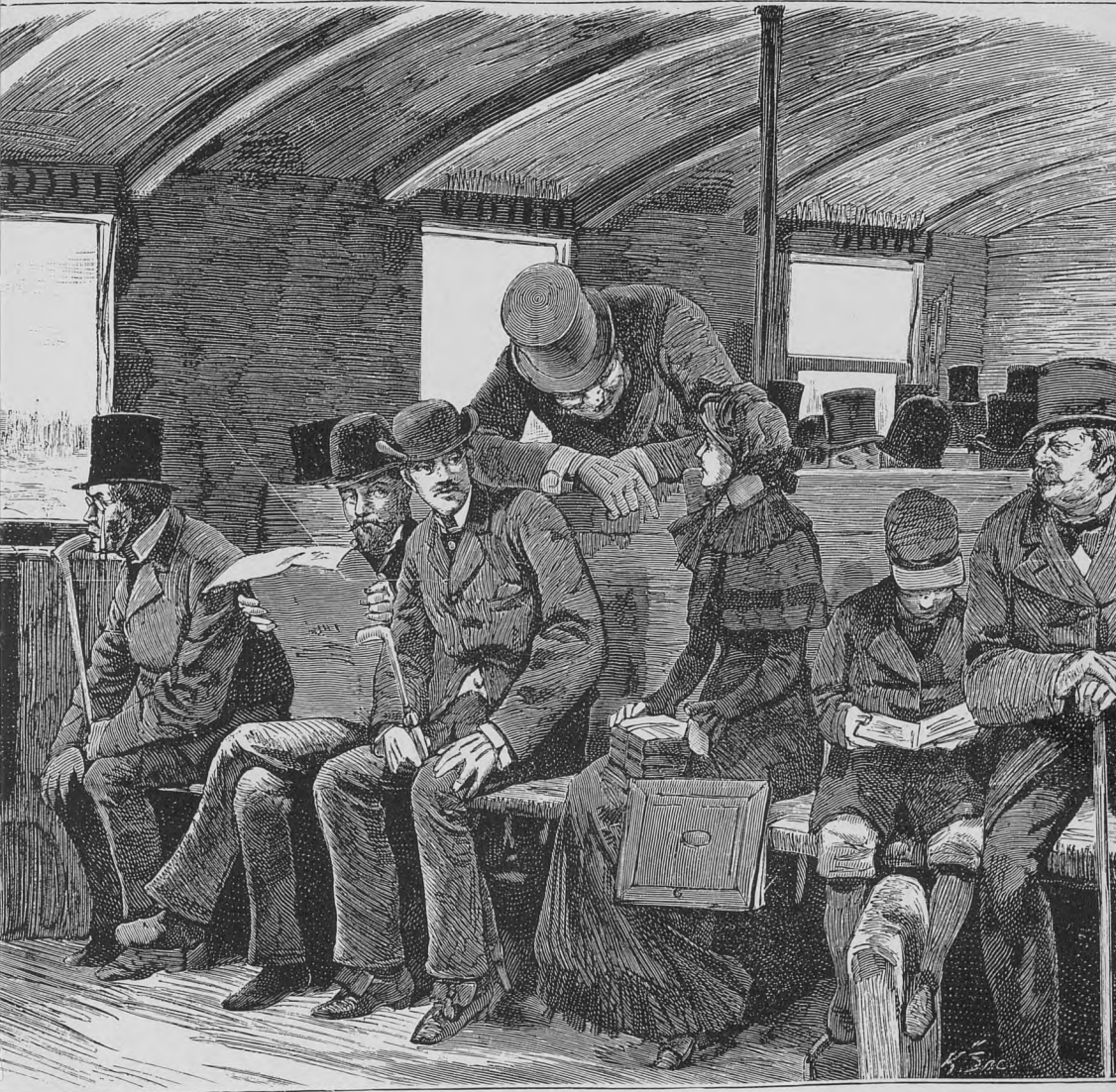
gængæld var passagererne på taget et fristende mål for gadens drenge. Skytset var pusterør og ammunitionen gule ærter. Om vinteren kunne man bruge snebolde.

Eventyret om *jernbanen* begyndte i 1847, da den første linie mellem København og Roskilde åbnede. Trods folks spådomme om faren ved at gå mod naturens love ved at udsætte mennesker for så forrygende en fart som op til 40 km i timen, var jernbanen kommet for at blive.

Den første banegård i København lå omtrent, hvor den nuværende Hovedbanegård ligger, men det enkeltsporede banelegeme lå lidt nordligere, hvor Sønder Boulevard ligger i vore dage.

Banegården blev hurtigt for lille, og med planer om at anlægge linier til Helsingør og Hillerød, foretrak man at bygge den ny banegård et andet sted.

En togkupé på Klampenborgbanen. Kupperne var kun adskilt af tværgående bænkerækker. En herre er ved at uddybe et damebekendtskab i nabokupéen og læner sig ugenert over bänkeryggen. Illustreret Tidende.

Københavns kommune protesterede fra begyndelsen mod, at jernbanen skulle føres gennem bymæssige kvarterer, blandt andet fordi overkørslerne ved de mest trafikerede gader, som f. eks. Vesterbrogade og Nørrebrogade, var en meget uheldig løsning. Efter forskellige andre forslag vedtog man at anlægge den ny banegård omtrent på det sted, hvor »Palads Teatret« ligger nu. Sporene fulgte den nuværende Gyldeuløvesgade, og hvor Radiohuset i Rosenørns Allé ligger, delte sporene sig i en vestgående linie, der over Frederiksberg Station førte ind på den gamle linie vest for Valby, og en nordgående, der over Nørrebro førte mod Hellerup. Man slap altså ikke for overkørsler, reguleret med bomme, som virkede generende på trafikken. På H. C. Ørstedesvej var der endda to overskæringer med kort mellemrum.

I 1863 havde man åbnet banen til Klampenborg og året efter en linie til Helsingør, der fulgte ruten Hellerup, Lyngby, Holte, Hillerød, Fredensborg, Grønholt og Kvistgård.

Københavns Station, som Hoved-

banegården hed dengang, blev udvidet med anlæggelse af to selvstændige stationer, nemlig *Nordbanegården* og *Klampenborg-Banegården*.

Fra den sidstnævnte stammer en historie om en overassistent, der i en travl time, hvor alt stod på gloende pæle, opdagede, at hele fire mand sad fredeligt og spiste frokost. I sin harme herover udbød han: »De kan ikke sidde her og spise allesammen – De må spise én mand ad gangen!« Replikken gik videre til et eftermiddagsblad, der serverede historien med overskriften: »Kannibalisme på Klampenborg-Stationen?«.

Cyklen kom upåagtet til København i 1886. I mange år havde man cyklet, men det var på den såkaldte *bicykle* eller *ordinary*, som den også blev kaldt, der var udstyret med et enormt forhjul og et lille bitte baghjul. Forhjulets størrelse skyldtes, at der ingen udveksling var gennem kædetræk. Pedalerne sad på forhjulets akse, ligesom på nutidens trehjulede børnecykler.

Med disse særprægede bicykler, der ikke blot var vanskelige at bestige, men også fordrede stor balance-

Fabrikant Hammel i sin bil fra 1887, som han med god grund var stolt af. I dag er Hammel-bilen den store attraktion på Teknisk Museum. Hjul, bremses og affjedring er hentet fra hestevognen, mens forhjulsgaflerne er en nykonstruktion.

kunst under kørslen, vandt cyklen udbredelse – men kun til sport. *Dansk Bicycle Club* fra 1881 arrangerede mange udflugter for medlemmerne, men rigtig populære blev bicyklerne aldrig. De blev med rette anset for farlige, ikke blot for cyk-

listerne selv, men også for deres omgivelser.

Den ny model med kædetræk og to lige store hjul vandt indpas under navnet *safety*'en – sikkerheds-cyklen. Naturligvis blev den i begyndelsen betragtet med foragt af de

rigtige bicykle-ryttere; de anså den for et køretøj for gamle og svagelige.

Men det tog ikke lang tid før den nemme safety blev populær, og antallet af cyklister steg enormt. Det var dog stadig så alvorligt et forehavende, at man først måtte indmelde sig til et kursus for at lære at cykle, f. eks. på Rosenborg eksercérplads. Også kvinder kunne benytte cyklen. Iført særlige buksenederdele, sikret mod at glide op under kørslen, begav dristige unge damer sig på udflugt på cykel. Det vakte stor forargelse hos borgerskabet.

Samme år som den første safety kom til København, skete der en begivenhed i Hammels Maskinfabrik på Nørrebrogade. Her havde fabrikanten og hans værkfører, Urban Johansen, fremstillet den første bil i Danmark, den såkaldte »Hammelvogn«. Der var dog ingen, der dengang kunne forudse, hvilken fremtid bilen senere ville få som befordringsmiddel.

Det er i vore dage vanskeligt at forestille sig, at man i bilens barndom i fuldt alvor foreslog, at der skulle gå en mand i forvejen med

flag og truthorn for at advare medtrafikanterne om, at nu kom det frygtelige og farlige køretøj!

Som det tidligere havde været tilfældet med cyklen, betragtede de første bilister automobilkørsel mere som en sport end som nyttig befordring. De første biler var specialbyggede, men egentlig dansk seriefremstilling af biler opgav man, da de udenlandske fabrikkers vogne – f. eks. de amerikanske Fordvogne – kunne indføres billigere.

Flyvningen tilhører en senere tid. Alligevel var det i 1905 og 1906, at *C. J. Ellehammer* foretog en lang række forsøg med et motordrevet fly, som han selv havde konstrueret og bygget. Det første resultat blev nået den 12. september 1906, da det lykkedes Ellehammer at hæve sin maskine knap en halv meter op i luften, og i denne højde flyve en strækning på ca. 42 m.

Klunketidens københavnere fandt det dog klogest at holde sig til jorden – og bevæge sig i sindig fart. Derfor tilhører cyklens, bilens og flyets storhedstid det tyvende århundrede.

Stærke mænd og skøjteprinsesser

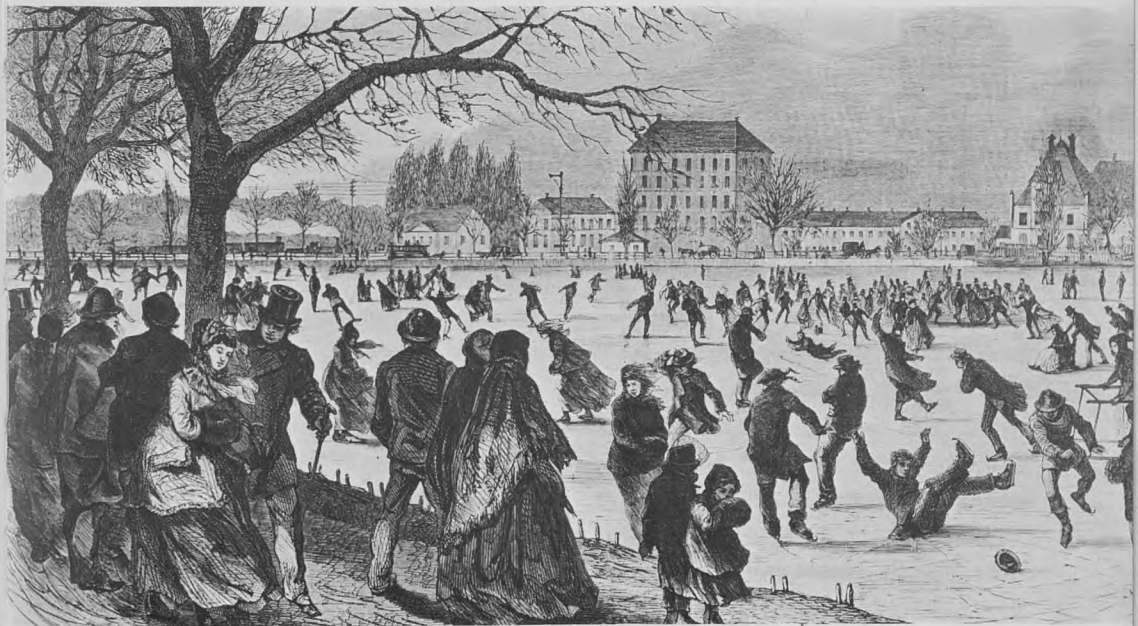
Sportsinteressen i København

Mange mennesker betragter det i vore dage som en selvfølgelig ting at være lige så orienteret om sports-

begivenheder som om politiske begivenheder ude og hjemme.

Både konkurrencerne og de enkelte sportsstjerner følges med umådelig interesse, der rigelig kan næres

Skøjteløbere på Peblingsøen. Træsnit i Illustreret Tidende 1869.

af den plads, stoffet får i presse, radio og fjernsyn. Men således har det ikke altid været.

Man dyrkede i sin tid sport først og fremmest for sundhedens og fornøjelsens skyld. Det gjaldt f. eks. gymnastik, rosport og skøjteløb. Overklassen dyrkede desuden ridning, fægtning, tennis og golf, men konkurrencemomentet var ganske trængt i baggrunden. I disse kredse fandt man konkurrencesport *vulgær*, og de mennesker, der trænede i deres sportsgrene for at opnå resultater, så man ned på.

Gymnastik vandt indpas i skolerne, og en ung løjtnant, I. P. Müller, arbejdede for at skabe interesse for idræt. Det lykkedes, og i 1896 kunne man stifte *Dansk Idrætsforbund*.

Skøjteløb var en meget populær sport, udelukkende dyrket for motions og fornøjelsens skyld. Både børn og voksne løb på skøjter. Udgiften var beskedent. De billigste skøjter kostede kun kr. 1,50, og man løb i sit almindelige tøj. Det var ret upraktisk for damerne, hvis fodlange kjoler må have været ubehagelige at løbe i. Det skete naturligvis, at også

damer faldt på den glatte is, men de blev straks hjulpet på benene af galante herrer, der måske fik den frydefulde oplevelse at se en dames fod og lidt af smalbenet, inden kjolen blev trukket anstændigt ned!

Det finere borgerskab fra Bredgade-kvarteret holdt til som en sluttet kreds på Kastelsgraven. Her var isen så fornem, at man kaldte den *vanilleisen*.

Iøvrigt kunne man løbe på Sortedams- og Peblingesøen, i Stadsgraven ved Tivoli og på kanalerne i Frederiksberg Have.

Svømning blev også dyrket for fornøjelsens skyld. Tidens anstændighedsfølelse fordrede dog, at især damer var særdeles påklædte, når de gik i vandet fra åben strand. På badeanstalterne kunne man dog, solidt skærmet af sejldugsforhæng og træskillevægge, bade uden tøj.

Cykle-sport udviklede sig hurtigt til konkurrencesport på internationalt plan. I 1882 blev der arrangeret et offentligt cyklevæddeløb i Tivoli, men det var på de høje *ordinarys*, som også blev kaldt »væltepetere«.

Dansk Bicycle Club åbnede sin

Kjøbenhavns Bicycle Club afholder væddeløb i selve Tivoli. Det er et stolt syn med de dristige ryttere, der runder svinget på deres farlige maskiner. Træsnit efter tegning af Alfred Benzon i Illustreret Tidende 1882.

bane i Ordrup i 1888. I 1896 blev verdensmesterskabsløbene afholdt på Ordrup Cyklebane.

Hestevæddeløb blev afholdt på Eremitagesletten, indtil man 1910 tog *Klampenborg Væddeløbsbane* i Lyngby Enge i brug.

Sejlsport var også populær. Dansk Forening for Lystsejlsads er så gam-

mel som fra 1866. Under sit nye navn Den kgl. danske Yachtklub fik den til huse i pavillonen på Langelinie.

Fodbold var nok den sportsgren, der gik hurtigst frem. Den tiltrak udøvere – og publikum – fra alle kredse af byens befolkning. Der blev oprettet boldklubber, arrangeret

kampe og deltaget i internationale turneringer.

Brydning havde nogenlunde den interesse, som boksning har i nutiden. Det store navn var *Magnus Bech-Olsen*, en tidligere murer og senere restauratør. Han var simpelthen ikke til at lægge ned, og københavnernes jubledede over hans mange sejre over internationale brydere.

I 1896 havde han modtaget udfordringen fra den tyrkiske sultans hofbryder, den kæmpestærke og frygtede *Mehmisch*, og der var en vældig tilstrømning til *Sct. Thomas* på Frederiksberg, dengang et kendt udflugtssted, i hvis have kampen skulle foregå. I begyndelsen syntes det, som om tyrkeren havde overtaget, og at Bech-Olsen skulle lide nederlag, men et stykke ind i kampen fik den danske bryder overtaget, så at han med opbydelsen af alle sine kræfter kunne tvinge tyrkerens skuldre i gulvet. Bech-Olsen havde endnu engang sejret, og københavnernes jubledede.

Den verdensberømte danske bryder Magnus Bech-Olsen, fotograferet med verdensmesterskabsbæltet af hoffotograf Elfeldt.

Har I læst den Berlingske Avis...

Nybedsformidlingen

Pressens udvikling tog for alvor fart, efter at trykkefriheden var fastlagt i Grundloven af 5. juni 1849. Til de bestående blade kom nye, og mange af dem havde et bestemt politisk sigte.

Den konservative presse var repræsenteret først og fremmest af *Berlingske Tidende* og siden tillige af *De Ferslew'ske Blade*, bl. a. *Dagens Nyheder* og *Nationaltidende*.

Venstre udgav oprindeligt sine blade udenfor København. Partiets dynamiske leder, folketingsmand *Chresten Berg*, fik dog også stiftet en avis i hovedstaden i 1873, *Morgenbladet*. Det var kun en beskeden avis, men dens daglige leder, *Viggo Hørup*, skulle senere indskrive sit navn i dansk politik og pressehistorie.

Det skete i 1884, da dagbladet *Politiken* begyndte at udkomme med *Viggo Hørup* og *Edvard Brandes* som redaktører og senere *Henrik Cavling* som journalistisk leder.

Også arbejderne fik deres eget dagblad, der i 1874 antog navnet *Social-Demokraten*; et navn der i 1959 ændredes til *Aktuelt*. Det blev ledet og redigeret fra starten af *Emil Wiinblad*.

De københavnske dagblade søgte at løse to opgaver, dels at bringe nyhedsstoffet hurtigt frem til læserne, dels at søge at virke meningsdannende. Det var naturligvis på det sidste område, at bladene skilte sig ud fra hinanden, ikke mindst under de hårde politiske kampe i 1880'erne.

Dagspressen har gennemgået en vældig udvikling i årene op til nutiden. Moderne teknik, især de store rotationspresser, har gjort fremstillingen i store oplag til en så hurtigt

forløbende proces, at selv de seneste nyheder, der indløber kort før trykkeriets leder sætter den store trykkesmaskine i gang, kan nå at komme med.

Dengang havde man ikke de store rotationspresser, man klarede sig med almindelige trykkesmaskiner, der trykte et ark ad gangen. Avisformaterne varierede derfor efter trykkes- og falseteknikken. Mange aviser var i betydeligt mindre format, end vi kender dem i vore dage; enkelte var så store, at det ligefrem var svært at læse dem, når man sad ned. Københavnerviddet kaldte sådanne aviser for *badelagner*.

Som i vore dage fandtes der i forrige århundrede journalister, der kunne deres fag, og skrev, så folk læste det. En af de første, der forsøgte at bryde nye veje i *reportagen* var forfatteren *Herman Bang*, der blev knyttet til *Nationaltidende* som ganske ung.

Under *Christiansborg Slots brand* i oktoberdagene 1884, var *Herman Bang* til stede som reporter. Han søgte hen, hvor de mest dramatiske begivenheder fandt sted, og gengav

sine indtryk i en helt ny, medlevende og ligesom nervøst betonet stil. Hans referat vakte opsigt. Mange var forargede, andre beundrede den særprægede tone:

»To af os trængte ind et andet sted. Det var en spinkel Bagtrappe, fuld af Vand, en tom Vandslange dovnede midt i Sølen. Denne Trappe var forfærdelig. Vi mødte Brandmænd, som skreg paa Vand. »Vand, Vand, eller det er forbi!« Stærke Karle vred deres Hænder og forbandede. Der var ingen Ledelse. »Sig vi maa ha'e Vand«. – »Vi kan ikke mere«. Man styrtede ned efter Vand. Vi kom forbi en Jerndør, som var gloende. Under Branden saa jeg tre Gange saadanne Jerndøre, som ikke fugtedes.

Denne Dør blev bulet af Ildens Magt. Der var varmere end i en Bagerovn, en siikkende, utænklig Hede. Vi trængte høiere op. En Brandmand holdt Vagt øverst. Det var lige ved Taget, og ganske nær hørte vi en stærk Susen af Flammerne. De seks, syv Ansigter, jeg saa, vare hvide, trods det røde Skær.

Med et lød et – Tilbage – og en

Fra gammel tid havde »Adresseavisen« annoncer som sit speciale. Bladets gård i Vimmelskaftet 43 var livligt besøgt, og opslagstavlerne blev iørigt studeret. Maleri af Erik Henningsen 1882.

brændende Lem faldt ned forbi os. Derpaa blev det ganske mørkt. Jeg ved ikke, hvad der saa skete.»

Man var så vant til at tro på, hvad der stod i avisen, at man blev smækfornærmet, hvis en avis bragte en nyhed, der var »opfundet« af en journalist, som ville gøre grin med

borgermusikken; det kaldte man en *avis-and*. Naturligvis gik bladets redaktion kun ind på sådan en spøg, hvis der en overgang var meget få nyheder, en periode man også dengang kaldte *agurketiden*.

Det var netop hvad der skete, da en af Politikens unge medarbejdere,

Valdemar Koppel, i 1897 i en længere artikel berettede, at den kendte cirkus-sekretær *Carl Scheel-Vandel* var blevet ædt af nogle kannibaler, der optrådte i cirkus.

I dramatiske vendinger blev det fortalt, hvordan en opsynsmand morgenen efter at *Scheel-Vandel* var forsvundet, kom ind i kannibalernes aflukke, hvor der mødte ham et grufuldt syn. Gulvet var dækket med afgnavede knogler, mens cirkus-sekretærens tøj var lagt sammen i en sirlig bunke med den høje hat øverst. Kannibalerne havde øjensynligt kvalt cirkus-sekretæren og derefter siddet og frådset i ham hele natten. De vilde syntes ikke at have noget begreb om det frygtelige i deres handling. De to af dem sad fornøjet og stangede tænder med den pind, de ellers bærer i næsen. Den tredje sad og mumlede. Opsynsmanden fik det indtryk, at han bad bordbøn, hedder det videre i artiklen.

Københavnerne kunne ånde lettet op, da offeret, *Scheel-Vandel*, dagen efter spadserede lyslevende rundt i byens gader!

En avis-and skal være så tyk, at

kun de færreste, der læser den, lader sig narre. I 1904 havde et reklamebureau moret sig med at indrykke en artikel om, at der var skabt forbindelse mellem jordens og månens beboere, idet man havde modtaget et opsigtsvækkende telegram: NETREKKIK I DOBEFFAK SDRAAGSLAD GO NRAAT JALOKIN RAH IV.

Hvis pastor *Sophus Müller* ved Sct. Thomas Kirke havde givet sig tid ved morgenkaffen før gudstjenesten til at læse budskabet *bagfra*, havde han sikkert ikke ladet sig narre. Nu kom han uheldigvis så langt, at han fra kirkens prædikestol til menighedens forbløffelse i fuldt alvor gik ind på det vidunderlige i, at menneskeheden på jorden nu havde kontakt med vore medskabninger på en anden klode.

Annoncøren, kaffegrosserer *Dalsgaard*, havde meget fornøjelse af sin annonce – og præsten hed for eftertiden simpelthen *Maane-Müller*.

Billeder i aviserne, som i vore dage, brugte man ikke dengang. En af grundene var, at reproduktions-teknikken var meget langsommelig.

Til Betryggelse

imod Forveksling, idet **Kliger** er indløbne til os om:

at selv om vor Sæbe forlanges, udleveres dog enkelte Steder andet Fabrikat, have vi nu stemplet vor Sæbe som ovennævntet — det sekskantede Stempel paa den ene, det runde Stempel paa den anden Side.

Heymann Bloch & Comp.,
14, Valdemarsgade.
Telefon 2757.

Til Vintersæsonen

anbefales Sorte Pølser, Blodbuiding og Alt af ferske Varer, smaa ferske Skinker, Karbonade, Medisterpølse, Kjødpølse, ligeledes alle fine Sorter Pølser til Paalæg.

H. ESSER,
Peder Hvidtfeldstræde 4.
Telefon 3465.

Orgel-Harmoniums.

til **Stue, Kirker, Kapeller og Skoler**, fra 125 Kr. 10 % mod kontant. Sælges ogsaa paa rimelige Afbetalingsvilkkaar. **Udlej** paa kortere og længere Tid. Vore Harmonier, saavel af **egot** som af **bedste amerikanske Fabrikat**, ere anbefalede af flere Hundrede Kjøbere.

Forlang vore Prislister.

Petersen & Steenstrup,
Vesterbrogade 2 D. Axelhus.

Pengesgabe. Th. Brandts Efterfølger.
Pilestræde 10.

En noget hurtigere metode opstod, efterhånden som *xylografien* udviklede sig. Som ordet fortæller, er det *træsnit*, men i stedet for at fremstille klichéen ved at bortskære alt, hvad der ikke skulle aftrykkes, bearbejdede man træet med instrumenter, nærmest som små, skarpe kamme og hjulsporer, hvormed den rutinerede xylograf hurtigere kunne skære større, ensartede partier, som himmel, skygger o. lign. ud.

Sikkerheds-Gitro til Vinduer, Ovne, Entrédøre, Udhængssk., Maskiner, **Pletværk** til Indhegning, **Have- og Grav-Jærntraads-Gitre** fra 4 Kr. løb. Alen. **EMIL DEDERDING** udfører alt Naalemager- og Metaltraadsarbejde. **St. Kongensgade 43.**

„The Daugherty Type- writer“

er den bedste Skrivemaskine. Enkel, ualmindelig stærk Konstruktion, let at haandtere. Hovedfordel fremfor andre Maskiner er, at man hele Tiden kan følge, hvad man har skrevet,

medens Skriften ellers ligger skjult bag eller inde i Maskinen. Pris med fuldt Tilbehør Kr. 325.

Jul. Sørensen,
Peder Skramsgade 17, København.

J. Timms Sønner,

Vesterbrogade 44.

Etablissement for Køkkenudstyr og Lamper,
anbefaler

Kulkasser, Ovnskjærme & Kakkelovnsforstel.

Den kgl. Theaterbygning,
8, Tordenskjoldsgade 8.

Specialitet:

Moderne polstrede Møbler og Gardindekoration.
Jacob Petersen, Tapetserer og Dekorator.

I 1859 fremkom et ugeblad, *Illustreret Tidende*, der udfyldte et behov for aktuelt billedstof. Det bragte begivenheder fra hele verden, illustreret med store billeder.

Da reportage-fotografiet blev almindeligt, hvad det først blev efter 1870, da man havde teknisk mulighed for at tage øjebliksbilleder, kunne man overføre billedet til en lysfølsom hinde på selve træblokken og fremkalde et negativ. Så kunne xylo-

Kærlighed og Revolverstud.

Bise om Nord-Attentatet paa Grøntorvet i
København.

Dg: Meddelelse om Attentatets Kærlighed og
Fordrydelse.

København.
Bernh. Benniksmø & Bogtrykkeri.

Ref. Kæmper-Balsen.

Ude paa Grøntorvet der var Halsj,
Blufselig blev der en gruelig Sjøj,
Folk streg Øvælt og foer diibi affled,
Stubbene knalbed, — der var ej Fred.
Nye Kartofler og Gulerødder
Paa Ipreite paa Gaden og git itu,
Folk brugte rigtignol deres Fjødber
Dg styred affled saa det var en Gru.

Tænk Dem — en Mand git omkring og Rød,
Med en Revolver — ja hille Døbt
Fyrede tre Gange paa en Mand,
Veed De hva' — det gaar sgu ikke an!
Amagerkonerne med Aqrten
Lag Flugten, dog en havde Randemod,
Hun med sin Bismar traktered Sturten,
Dg sa': „Aus dig val, du Berfillerod!“

Manden var svensk, og af Kærlighed
Var det, at han i sit Hjerte led,
Sa': „Faar jeg ikke den Bige rar,
Hævner jeg mig sgu paa Svigerfa'!“
Al, til hans Straf lom nu Politiet,
Dg Folk gav ham svært paa hans Pufferør,
Dg da han stet ikke fandt sig 'et,
Saa løb han sin Vej for at undgaa Smæter.

Snart Politiet nu tog ham fat,
Dg ned i Brummen de fik ham fat,
Sa': „Hva' er du for en Fanden's Ra'!
Sig, er du sulb eller er du gal?
Veed du da ej, hvilket Land, du er i?
Her styder man ikke med Starpi, min Ven;
Lævede du, at du var i Sverige?
For der gaar nu sligt meget roligt hen.“

grafen skære efter fotografiet. Til sidst lærte man at lave klichéen i zink og trykke direkte med den æt-sede plade.

Behovet for morskabsblade blev også dækket. Man havde i mange år kendt det satiriske lille skrift *Folkets*

Nisse, som gerne angreb det bestående og derfor ikke var velanskrevet i de »højere« kredse.

Til gengæld var vittighedsbladet *Punch*, der endda udkom i farvetryk, modsat orienteret. Det rettede satiren mod oppositionen, og det pæne

Manden, han fød paa, han har det vel,
 Han sit ham ikke stude helt ihjel. —
 Ater paa Torvet man rolig er,
 Der sælges Blommer og Hyldebær;
 Glem det blot ikke, 3 kære Benner,
 Paa Grøntorvet yndes ej lig Salut;
 Grøntfolkene vi jo alle kender, —
 Ja, det er jo Romer med Liv og Gult!

Nu sidder Manden og tænker paa,
 Hvorhan tilsiht han skal Gænnen saa,
 Men det var elskens loblig siht,
 Den, som han elsker, er lange gift. —
 Ja, det gift knapt som han havde ventet,
 For nu faar han Straf for med Skarpt han fød,
 Og febt bli'r næppe nok Traktamentet,
 Som man ham tilsiht der paa Besire fød.

Forsett af
 Olfson,
 Løjtlighedsdigter og Blansfortæbrantant.

Revolver-Attentatet paa Grøntorvet.

Lørdag d. 8. September holdt en Grøntandler paa
 Torvet, da pludselig en velklædt Herre kom hen og spurgte
 ham paa Svernit, om han ikke var Grøntandler R. R.
 Da Svaret fød bejaende, traf den fremmede en Re-
 volver frem og fyrede paa Grøntandleren, der faldte
 over til det nye Anlæg, medens Svernteren forfulgte ham
 og endnu affyrede 3 Stud efter ham.

Der blev et farligt Vostur paa Torvet. Føll Ryg-
 tebe overt Hals og Hoved, nogle kryb under Bognene og
 andre gemte sig blandt Blomsterne. Men saa greb et
 Par mobile Mand Gerningsmanden, og de tilkomne Ve-
 stente slog ham Revolveren af Haanden.

Føll blev som ralsende. En Handelskone foer til og
 langebe ham en ordentlig en i Ansigtet med en 20-Punds

Bismar, og Svernteren gjorde Forsøg paa at løbe sin Vej.
 Han blev dog færet til Nyregades Station. Hans Ravn
 er Nils Svensson; han er født i Sverig og er af Pro-
 fession Snekter.

For 4-5 Aar siden var han her i Byen, hvor han
 forefæste sig i en ung 19-aarig Pige, men Følelsen var
 ikke gensidig og trods hans mange Forøringer blev der
 intet Forhold. Han rejste bort, og bombarderede fra
 Sverig den unge Pige med underlige Kærlighedsbreve, saa
 mærkelige, at man maatte indse, at den ulystfælige Kærlig-
 hed havde gjort ham Slabe paa Forstanden.

Men en Dag møbte han personlig hos Grøntandleren,
 hvis Ravn vi ikke snkte at navne, da det efter vor Men-
 ning høyr Privatlivet til, og erklærede, at nu var han
 klar til at gifte hans Datter, hvortil Frøderen høfligt haa-
 rede, at han maatte befrage, at det ikke lod sig gøre, da
 Datteren for længe siden var gift.

Svernteren rejste saa hjem, men stred til sin Elskede
 som om hun endnu var ugift.

Han erklærede paa Politifikationen, at han var kommen
 hertil to Dage før han forsvæde Attentatet og med den
 bestemte Hensigt at flyde Grøntandleren, som han mente,
 havde forfulgt ham i flere Aar i Sverig, hvilket ikke er
 Tilfæltet.

Han havde købt en Revolver af saar Kaliber med 6
 Stud. Han havde affyret de 5 af Studene.

Han blev belagt med Arrest og vil nu blive indlagt
 paa 6. Afdeling til Observation. Snere vil han rimelig-
 vis blive hjemsendt til Sverig.

Højt sandsynlig er den Raftels Mand sindsfyg, og
 faar vel ingen stræng Straf.

borgerskab kunne fryde sig over de
 hadefulde angreb, der rettedes mod
 venstrepartiets førere.

Helt neutralt stod *Oldfux*, der se-
 nere blev afløst af *Blæksprutten*, som
 i bedste form har overlevet sin 80 års
 fødselsdag. Det var tegningerne, der

bar disse blade frem, og navne som
Alfred Schmidt og *Axel Thiess* ken-
 des endnu af mange.

Annoncestoffet er i vore dage en
 fast bestanddel af stort set alle aviser
 og blade. Tidligere var det adskilt
 fra bladenes egentlige stof, og fore-

kom f. eks. hos De Ferslew'ske Blade som et særligt annoncetillæg.

Blader man i aviserne fra slutningen af forrige århundrede, kan man mere sig over formen for annoncering. På dette område er der sket en kolossal udvikling. Selve ordlyden i stillingsannoncer var også noget for sig, og den kan fortælle ikke så helt lidt om datidens forhold.

I en avis fra 1885 kan man f. eks. se en annonce om hushjælp:

INDVENDIG JOMFRU

En tarvelig Jomfru, som er vant til at være paa Landet og er flink i Vask, Strygning og Syning samt anden Husgjerning, kan faa Plads til 1'ste Februar. Der er 5 Børn, saa der ønskes helst en Ældre med lidt Taalmodighed. Paalidelige anbefalinger forlanges.

Måske bør det oplyses, at »indvendig« betød »indendørs«, at »jomfru« var den sædvanlige betegnelse for en ugift kvinde, og at »tarvelig« i tidligere tid havde omtrent samme betydning som ordet »flittig«.

Iøvrigt var månedslønnen for en heldags-hushjælp dengang ca. 11 kr. Ganske vist var pengenes købekraft større dengang, men beløbet var alligevel meget beskedent.

Endelig må *skillingsviserne* nævnes. I umindelige tider havde det været skik at digte en sang om dramatiske eller usædvanlige begivenheder. Folk kunne gennem det ofte særdeles primitive digt, forsidebilledet og den ledsagende tekst, stifte bekendtskab med begivenheder, som aviserne måske ikke havde ofret så meget omtale. Helt op i vort århundrede blev der fremstillet og forhandlet sådanne tryksager.

I vore dage er de gamle skillingsviser et vigtigt kildemateriale til belysning af datidens kulturliv.

”Den går inte Granberg!”

Københavnerebegivenheder

Den 12. juli 1857 valfartede 8.000 københavnere til Christiansborg Slots ridebane. De skulle hen og se svenskeren *Victor Granberg* stige til vejrs i en ballon. Efter en længere ventetid måtte de gå hjem igen. Ballonen kom overhovedet ikke op. Fjorten dage senere prøvede Granberg igen – ballonen kom op – men ikke højere end til ridehusets tag, hvor den uheldige ballonskipper måtte kravle ud af gondolen og hen ad tagryggen for at komme ned igen. Han måtte under denne klatretur døje det tilråb, der har bevaret hans navn for eftertiden: »Den går inte, Granberg!».

I Frederik VII's og Christian IX's tid blev dagligdagen afbrudt af begivenheder; tragiske eller morsomme – men altid så spændende, at alle

københavnere havde noget at tale om.

Den kongelige familie var – også dengang – et uopslideligt samtalemne. I Frederik VII's tid fulgte man med nysgerrighed kongens usædvanlige privatliv med grevinde Danner, der var genstand for megen sladder. Siden interesserede man sig for Christian IX, dronning Louise og deres 6 børn, 3 drenge og 3 piger.

Af disse børn blev *prins Vilhelm* i 1863 konge af Grækenland, samme år blev *prinsesse Alexandra* gift med den engelske kronprins Edward, og 3 år efter blev *prinsesse Dagmar* gift med den russiske tronfølger Alexander.

Det medførte, at det danske kongepar jævnligt fik besøg af kongefamilierne fra England og Rusland, som regel om sommeren, når kongeparret boede på Fredensborg. Den russiske czar Alexander var en popu-

Under den Nordiske Industri- og Kunstudstilling i 1872 blev Tivoli inddraget i udstillingsterrænet. I baggrunden til venstre ses den nyopførte udstillingsbygning og helt i baggrunden møllen på Schacks Bastion. Under udstillingen var der båd fart på Stadsgraven. I forgrunden hjælpes en dame om bord i robåden.

lær skikkelse. Den vældige fyrste med det store skæg og den rungende latter nød at slappe af i det fredelige Danmark, hvor han ikke behøvede at være på vagt over for attentatmænd og snigmordere, og hvor han kunne tage lidt fri fra det russiske riges regeringsproblemer. Endnu gemmes i

mange danske familier elegante guldure med det kejserlige russiske våben, som czaren rundhåndet lod uddele til mange af de mennesker, han kom i forbindelse med her i landet.

Børnebørn og svigerbørn nød kongeparrets gæstfrihed, og det var så-

Elfelt var også pressefotograf. Da det nygifte kronprinsepar, Frederik og Louise, i 1869 steg i land på Toldboden, var Elfelt på pletten og optog dette billede. Det er taget på »våd plade« og med så kort eksponeringstid, at næsten alle personerne står skarpt på fotografiet.

ledes ikke uden grund, man kaldte det danske kongepar *Europas svigerforældre*.

I 1869 ægtede kronprins Frederik den svenske prinsesse Louise – og så kunne københavnernes med interesse følge det afholdte tronfølgerpar og de 8 børn, de fik med tiden.

København var ved at blive voksen. Industrien var blevet en vigtig del af erhvervslivet, og man besluttede derfor at afholde en udstilling, der kunne vise erhvervslivets standpunkt på alle områder.

I 1870 begyndte man opførelsen af en stor udstillingsbygning, der

endnu ligger ud til Rådhuspladsen, på hjørnet af Vesterbrogade og H. C. Andersens Boulevard. I vore dage huser den Industriforeningen, og bygningens midterparti mod Vesterbrogade er ombygget til biografteatret Palladium.

Den Nordiske Industri- og Kunst-udstilling åbnedes under stor højtidelighed af Christian IX, 13. juni 1872. Der var over 3.000 udstillere, ikke blot fra de nordiske lande, men også fra Tyskland, Holland, Belgien, Frankrig og England.

På udstillingen vistes en lang række industriprodukter, samt tegninger og modeller af ingeniør- og bygningsarbejder; desuden var udstillet en række kunstværker. Udstillingen havde åbent i godt 4 måneder, og blev besøgt af mere end en halv million gæster.

Københavnerne fik stadig nye beghenheder at tale om. Mellem to af landets førende industrifolk, bryggeriet *Gamle Carlsbergs* grundlægger, *J. C. Jacobsen* og hans søn, *Carl Jacobsen*, efter hvem bryggeriet iøvrigt var opkaldt, og som var begyndt for

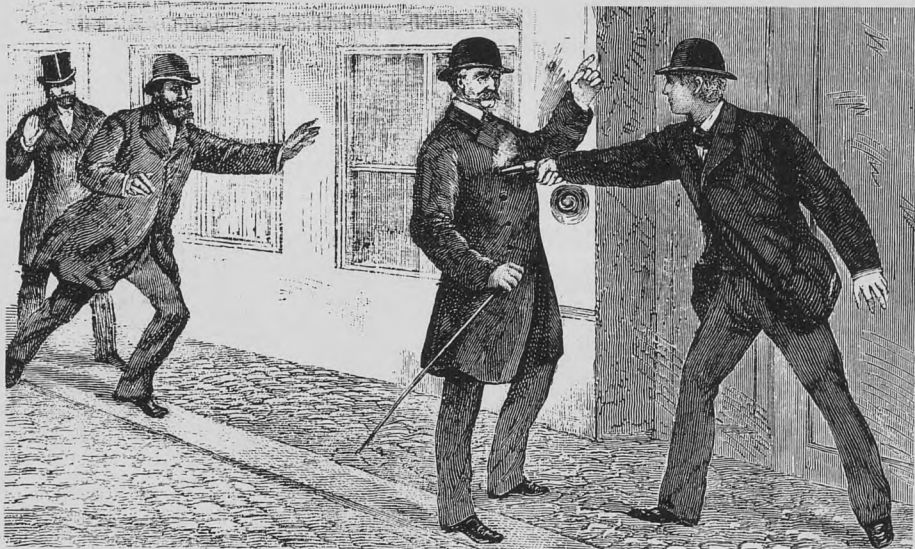
sig selv med bryggeriet *Ny Carlsberg*, opstod i 1884 en strid.

Striden drejede sig om en af Ny Carlsbergs ølflaskeetiketter, der efter *J. C. Jacobsens* opfattelse lignede Gamle Carlsbergs etiketter for meget. Han anlagde derfor retssag mod sin søn – og vandt den ved Højesteret.

En mere komisk affære optog senere på året københavnerne. En ung student standsede midt på Østergade en af byens mest kendte forretningsmænd, grosserer *Augustin Gamél*, og gav ham en lussing. Denne begivenhed, hvis baggrund helt fortabte sig i det uvisse, optog københavnerne så meget, at der udkom flere *skillingsviser* om skandalen.

En sådan begivenhed var naturligvis for intet at regne mod den tidligere omtalte katastrofe, der ramte København, da Christiansborg Slot brændte i oktober måned.

Året efter, den 21. oktober 1885, blev københavnerne rystet af 2 revolverskud. Danmarks daværende statsminister, konseilspræsidenten *J. B. S. Estrup* havde, på trods af stor modstand fra flertallet i folketinget, ført

Tilligemed pressefotografer anvendte man i 1880'erne tegnere, der kunne gengive de situationer, fotografierne ikke kom på skudhold af. Her er en tegners opfattelse af mordforsøget på konseilspræsident Estrup. Træsnit i Illustreret Tidende 1885.

en stærk højreorienteret politik. Utilfredsheden med den siddende regering samlede sig om den 60-årige statsminister. En 19-årig typograf, Julius Rasmussen, havde besluttet at myrde Estrup og opsøgte ham ved hans hjem på Toldbodvej, hvor han affyrede sin revolver mod ministeren. Den ene kugle prellede af på en frakkeknop, og den anden ramte slet ikke, så Estrup slap med forskræk-

kelsen. Det gjorde attentatmanden imidlertid ikke. Det kostede typografen en dom på 14 års tugthus, men allerede 4 år efter tog han sit eget liv i fængslet.

1888 blev et begivenhedsrigt år i København. Man fejrede hundredårsdagen for stavnsbåndets ophævelse i 1788. Christian IX fyldte 70 år og havde tillige 25 års regeringsjubilæum. Endelig fejrede Industri-

Udsigt over udstillingsterrænet i 1888. Til venstre ses Nyrops udstillingsbygning, hvor siden Rådhuset blev opført, til højre Tivoli. Illustreret Tidende.

foreningen 50-året for sin stiftelse, og det blev markeret ved afholdelsen af den hidtil største udstilling i København, *Den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling*.

Den unge, lovende arkitekt Martin Nyrop opførte en vældig udstillingsbygning med kuppel, alt i solidt tømmerværk. Hovedbygningen lå der, hvor den samme arkitekt få år senere begyndte opførelsen af Københavns nye rådhus. Udstillingsterrænet strakte sig henover den nuværende H. C. Andersens Boulevard, og Tivoli var inddraget i arrangementet. Midt i haven stod Tuborgs vartegn, en 26 m høj ølflaske. Den eksisterer endnu, men er flyttet ud til Tuborgs Bryggerier i Hellerup.

I udstillingen 1888 deltog også en del europæiske lande, foruden udstillere fra Rusland og Japan. Den havde åbent i godt 4 måneder og blev besøgt af mere end 1,3 millioner mennesker.

Et mord kunne opskræmme hele København og være samtalemne i lange tider. Især »tøndemordet« i 1890 satte sindene i bevægelse. Et ældre kontorbud, der hentede penge for sit firma hos dets kunder, forsvandt lige efter nytår. Da man kendte mandens hæderlighed, var man klar over, at han rimeligvis var blevet offer for en forbrydelse. Efter en række undersøgelser blev sagen

vejsr over Tivoli. Det var en såkaldt *ballon captif*, d. v. s. at den var forankret på jorden og kun steg så højt op, som tovet rakte.

Den hed *Montebello* og skulle reklamere for et champagne-mærke. Den franske luftskipper *Alfred Godard* kunne tage en halv snes passagerer med op i gondolen, hvorfra man havde den dejligste udsigt over København og hele omegnen.

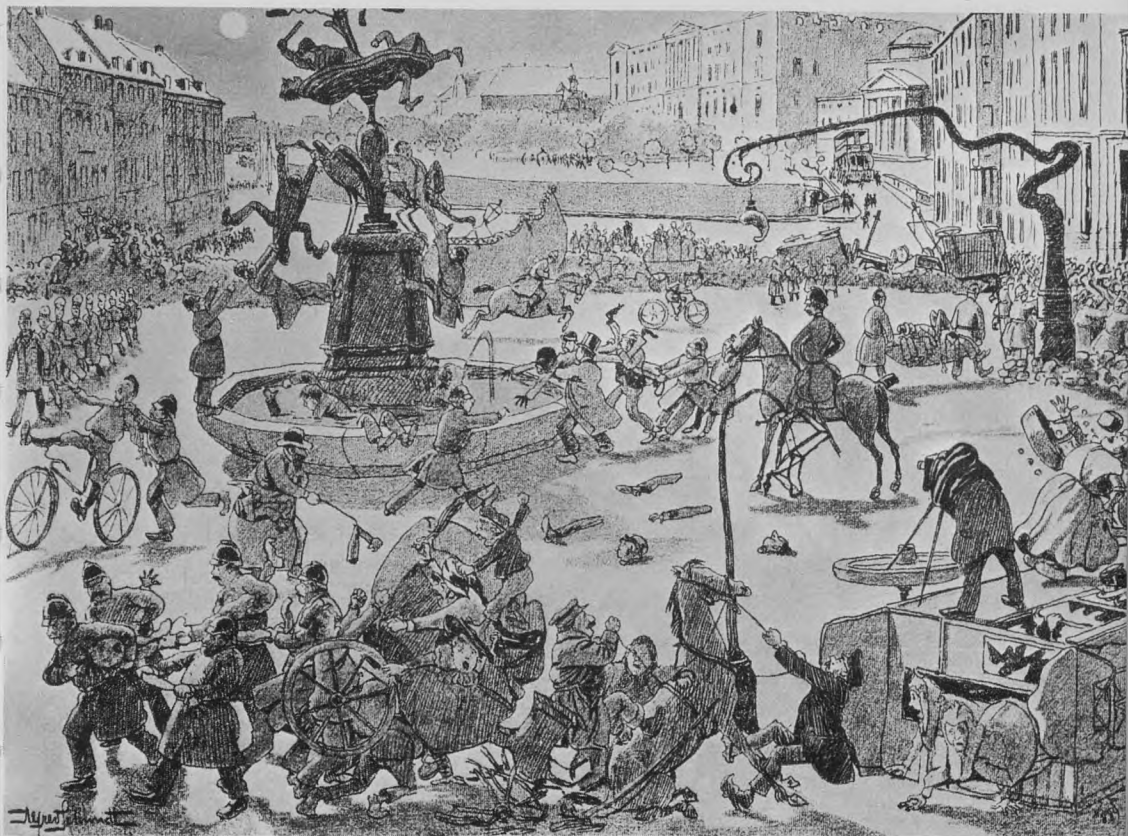
Sommeren 1894 kunne man afsløre en af Københavns seværdigheder – springvandet på Amagertorv. Det var en gave til byen fra *Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse*. Kunstneren Edvard Petersen, der havde skabt værket, havde bl. a. anbragt 3 vældige storke med udbredte vinger og fremstrakte halse som springvandsfigurer, hvorfor den nye fontæne straks blev kaldt *Storke-springvandet*.

Allerede dengang syntes mange af københavnernes, at det var uskønt og smagløst, og utilfredsheden gav sig snart tydeligt til kende. Utallige spasmagere så deres chance til at få lidt sjov i gaden. Der blev sat fisk ud i kummen, hvorpå andre straks satte

sig til at fiske og blev fjernet af politiet med magt.

Fiskene omkom ynkeligt, da en eller anden hældte farvestof i vandet, så det blev rødt som rødbedesaft. Det siger sig selv, at kummen i udstrakt omfang også blev brugt til mere eller mindre frivillige vandgange. Det blev en yndet sport at kaste mønter i vandet, hvorefter der altid var nogen, der hoppede ud for at fiske dem op. Nogle oprømte mennesker smed en neger i vandet med det påskud, at de ville prøve, om de kunne vaske ham hvid!

Politiet måtte tidligt og silde rykke ud til Amagertorv. Opløbene omkring springvandet blev splittet den ene gang efter den anden og anholdte urostiftere straffet med bøder. Til sidst blev »storkene sat i bur«, som man sagde. Der blev simpelthen bygget et trådhegn med pigge foroven omkring springvandet. *Mavebæltet* kaldte københavnernes det. Så faldt der ro over gemytterne. Men endnu i vore dage, 75 år efter, kan der være uro omkring Storke-springvandet, selv om baggrunden nu er en helt anden.

Naturligvis kunne tegneren Alfred Schmidt ikke lade en lejlighed som uroen omkring Storkepringvandet gå fra sig. I »Blæksprutten« fra 1894 har han på sin barokke facon skildret begivenhederne. Politiet er i færd med at rydde området omkring springvandet. Ukendte kræfter har krøllet lygtepælene til ukendelighed. Til venstre går en gruppe studenter gåsegang for at drille politiet. I forgrunden er en pressefotograf med stativ og sort klæde ved at optage begivenhederne fra sit stude oven på en væltet omnibus.

Skilderier på væggene

Kulturlivet i København

Interessen for kunst i datidens København var ikke overvældende. I hvert fald var den blandet op med ikke så lidt snobberi.

Malerne fra guldalderetiden var alle borte: Eckersberg, Købke, Lundbye og Marstrand, for blot at nævne nogle enkelte navne.

Deres malerier var alle naturalistiske – man kunne se, hvad de forestillede, og ligheden med motivet var som regel af fotografisk nøjagtighed. Dette sidste blev betragtet som det vigtigste, og et billede blev ofte bedømt alene efter, hvor godt det »lignede«. Om det så gav udtryk for en kunstnerisk oplevelse, som maleren havde søgt at viderebringe, interesserede ikke ret mange.

I 1883 havde man bag Charlottenborg opført en stor kunstudstillingsbygning – og siden dengang har

Charlottenborg-udstillingerne været afholdt her.

Her kunne man få det indtryk, at københavnernes var virkeligt kunstinteresserede. Der var fuldt af mennesker, så længe udstillingerne varede, men af samtalerne kunne man høre, at folk gik lige så meget på udstilling for at få lejlighed til at se venner og bekendte – og selv at blive set – som for at se på kunstværkerne.

Malerier var vægpynt. Gerne med store, kostbare gulddrammer omkring, for at skilderierne kunne tage sig flot ud. Ved selskabelige lejligheder lagde man heller ikke skjul på, hvad billederne havde kostet, hvis det vel at mærke var dyre billeder.

Henri Nathansen har i sit berømte skuespil »Indenfor Murene« spiddet borgerskabets forhold til malerkunsten. Efter en middag hos en af personerne, etatsråd Herming, får gæsterne, gamle Levin og hans hustru

Der er trængsel på Charlottenborg-udstillingen, men skyldes det kunstinteresse? Den satiriske tegning fra 1876 synes at vise noget andet.

Sara, lejlighed til at beundre etatsrådets fine billeder på væggene. Ved et maleri af J. T. Lundbye udbryder fru Levin let forarget: »Det er jo en kostald!« Etatsråden svarer: »Men det er af de dyre. 7.000 kr., lille fru Levin –«, hvortil hun blot siger: »Vorherrebevares.«

Gamle Levin vil gerne være med i forargelsen – dog ikke i, at man hænger en kostald op på væggen i et fint hjem, men i at man smider så mange penge ud på kunst. Han for-

tæller derfor, at de to »stykker«, han har hængende hjemme i sin egen stue, kun har kostet 250 rigsdaler – for dem begge to tilsammen.

Hertil siger etatsråden: »Så er det vist heller ingen Lundbye«, hvortil Levin svarer: »Lumby eller ikke Lumby – *de ligner*.« Og dermed er diskussionen slut.

I 1891 blev en kreds af yngre kunstnere træet af den massive modstand mod fornyelse i kunsten. De stiftede *Den frie Udstilling*. Blandt

J. F. Willumsens omstridte radering fra 1891. En senere tid har forstået at vurdere Willumsens kunst højere, end man gjorde dengang.

disse kunstnere var Johan Rohde, J. F. Willumsen og Vilhelm Hammershøj.

Blandt gruppens første lærere var den noget ældre Kristian Zabrtmann, der for øvrigt blev en af Den frie Udstillings ivrigste deltagere ved de årlige udstillinger.

Mellem de 103 billeder, der var med på åbningsudstillingen, var en radering af Willumsen – en let tegnet fremstilling af en gravid kvinde med et stiliseret kornaks ved siden.

Folk var vildt forarget. Skulle det være kunst? Det kunne selv et barn lave. Men kunstneren tog det ganske roligt. Han havde tværs over sit værk skrevet sin program-erklæring på fransk. Oversat til dansk stod der:

»Den gamle kunst har sit gamle sprog, som verden lidt efter lidt har lært sig at forstå.

En ny kunst har et nydannet sprog, som verden skal lære, før den forstår det.«

Men det forstod københavnerne ikke!

Havde man ikke råd til rigtige oliemalerier kunne man pynte op på væggene med raderinger eller litografier, gerne efter kendte, klassiske kunstværker. Det gjaldt den del af borgerskabet, som nok ville »være med«, men måtte være det billigst muligt. I arbejderhjemmene på Nørrebro og Vesterbro var der ikke megen kunst på væggene. Arbejdsdagen var lang og lønnen ringe, og der var for de fleste derfor hverken kraft eller penge tilovers til at engagere sig i kunst. Det var kun for de »fine«.

Billedhuggerkunsten havde heller

ikke publikums store interesse. Skulpturer i legemsstørrelse, eller blot portrætbuster havde man kun plads til i de største hjem, men på gader og pladser blev der opstillet mange statuer og mindesmærker, som vidner om billedhuggerkunstens stade.

I stuerne vandt miniature-afstøbningerne indpas. Overalt kunne man se Thorvaldsens kristusfigur og andre populære billedhuggerarbejder, udført i gips eller bisquit. Sidstnævnte materiale er hårdtbrændt, uglaseret porcelæn. Det er kridhvidt og kan minde om marmor.

Skulle det være særlig elegant, kunne man male en gammel gipsbuste over med guldbronze. Hvem busten forestillede kunne være ligegyldigt. Den pyntede. Var det en buste af visdommens gudinde *Minerva*, anbragte men den gerne ovenpå bogskabet. Så sagde børnene, som misforstod navnet, at deroppe stod *mors nerver*.

Musikglæden var meget stor i datidens København. Mange havde lært at spille violin eller klaver fra barndommen, og senere dannedes strygekvartetter, trioer eller andre

grupper, der kunne mødes i hjemmene og dyrke kammermusik. Dengang havde man jo hverken radio eller fjernsyn.

Udlandets store musiknavne kom til København, hvor de afholdt koncerter for fulde huse.

Sangforeningerne blomstrede. Mange jævne håndværkere og arbejdere fandt sammen om denne fornøjelse, der gik på tværs af sociale skel.

Naturligvis var der mange sangforeninger, hvor det selskabelige trådte i forgrunden. Storm-Petersens berømte monolog, *Sangforeningen Morgenrøden*, giver et glimrende billede af en sådan forening, hvor pinseskovturen til Frederiksberg Have er nok så vigtig som solonummeret – »... med brummen i det fjerne«.

Læselysten var også betydelig. Dengang havde man læseforeninger og lejebiblioteker, hvor man mod betaling kunne følge med i den nyeste litteratur. Det var heller ikke usædvanligt, at hele familien om aftenen samledes omkring petroleumlampen – til højtlæsning, en dejlig stund for alle. Det svarer til at store og små i

vore dage er på pletten, når der lukkes op for tv.

Af samtidige forfattere læste man bl. a. *J. P. Jacobsen* og *Holger Drachmann*. *Herman Bang* vakte skiftevis forargelse og beundring med sine romaner og noveller. I 1880'erne havde han sammen med *Peter Nansen* og *Gustav Esmann* dannet en litterær gruppe, men *Herman Bang* er vel nok den eneste, der endnu læses i vore dage – som klassiker.

Herman Bangs person var også genstand for megen opmærksomhed. Han yndede at virke anderledes end andre, og endnu kendes mange beretninger om hans særprægede vaner.

Herman Bang satte således overordentlig stor pris på god parfume, og da han engang havde købt en lille flaske i et parfumeri, tog han til ekspeditricens overraskelse flasken, netop som hun skulle til at pakke den ind, skruede proppen af og hældte hele indholdet ned ad ryggen indenfor flippen. Det friskede herligt og lugtede så godt!

Holdt man af digte, kunne man glæde sig over lyrikere som *Viggo Stuckenberg* og *Johannes Jørgensen*.

Skulle man have lidt mindre krævende litteratur, kunne man hygge sig med *Sophus Bauditz* og *Carl Møller*; særlig den sidste var ærkekøbenhavnner. Han færdedes gerne blandt de unge, og før sin død stiftede han et humoristlegat. Selv var han i privatlivet som oftest tungsinlig, mens hans romaner sprudler af humør og livsglæde.

De små i samfundet, hvis strid for det daglige brød var hård nok, og hvis uddannelse ofte var den mindst tænkelige, kunne nøjes med *ugebladene* med de mange noveller og fortsatte romaner, hvis litterære værdi ikke stod særlig højt. Men var handlingen spændende, og foregik den i fremmed miljø – helst blandt rige og smukke mennesker – kunne ugebladene skaffe mange mennesker de oplevelser, som virkelighedens verden nægtede dem.

Den eneste verdensberømt, der dengang færdedes i Københavns gader, var *H. C. Andersen*. Som det er gået mange andre før ham, var han berømt i udlandet, før han blev anerkendt herhjemme. Det skyldtes muligvis, at man i udlandet først

H. C. Andersen ved vinduet i sin lejlighed i Nyhavn i 1874. Nu var der ingen, der lo ad ham. Man havde anerkendt hans geni – den verdensberømte eventyrdigter.

og fremmest lærte ham at kende gennem hans dejlige eventyr; man så ham ikke i hans daglige færden i den københavnske lilleverden.

Mens H. C. Andersen boede i Sto-

re Kongensgade, så han engang, da han stod ved et åbent vindue, to herrer komme forbi og standse op, da de fik øje på ham. Den ene pegede på ham og sagde højt: »Vil du

se, der står vor udenlandsk berømte orangutang!«. I *Mit Livs Eventyr* har H. C. Andersen selv skildret denne episode og tilføjer: »Det var raat – det var ondt – det naaede mit Hjerte – det glemmes ikke!«.

Hos mange københavnske familier var H. C. Andersen en kær og velset gæst. Han læste gerne op, når han blev bedt om det, som regel af sine nyeste eventyr. Så samledes alle omkring ham, voksne og børn, mens han læste op.

De fleste véd at hans eventyr, til ligemed deres ofte spændende og rørende handling, som tiltaler børn, indeholder tanker, som kun voksne forstår.

Billedhuggeren A. V. Saabye havde påtaget sig at gøre en skulptur med H. C. Andersen som oplæser. I et af Saabyes udkast må digteren have været fremstillet omtrent som *nilguden*, omgivet af børn. I et brev til vennen Jonas Collin skrev H. C. Andersen to måneder før sin død: »Saabye var igjen iaftes hos mig; det kogte i mit Blod, og jeg talte da klart og tydeligt ud af Posen, at Ingen af Billedhuggerne kjendte til

mig. Intet i deres Udkast tydede paa, at de havde seet og kjendt det Characteristiske hos mig, at jeg aldrig kunde læse for, naar Nogen sad bag ved mig eller tæt op ad til mig, mindre, naar jeg havde Børn paa Skødet og paa Ryggen eller unge Kjøbenhavnere liggende heelt op ad mig, at det var en Talemaade at kalde mig »Børnenes Digter«, mit Maal var at være Digteren for alle Aldere, og at Børn ikke kunde repræsentere mig; det Naive var kun en enkelt Deel af Eventyret, Humoret var derimod Saltet i dem, og at jeg i mit Skrivesprog byggede på Folkesproget, det var min Danskhed«.

Den 12. juni 1875 forlod H. C. Andersen sit hjem i Nyhavn og flyttede ud på Østerbro i villa »Rolighed« hos sine nærmeste venner, familien Melchior. Som om han havde på fornemmelsen, at han aldrig mere kom tilbage, sagde han sine værelser op, før han rejste.

Den 4. august døde H. C. Andersen hos sine venner, i bogstaveligste forstand lige så hjemløs som han var ved sin ankomst 56 år tidligere til København.

”Ei blot til lyst”

Københavnernes morer sig

Når arbejdsdagen var til ende, ville københavnernes mere sig.

Ville man ud og deltage i byens aftenliv, var der forskellige muligheder. Mange havde deres faste teateraftener, og skulle man rigtigt i teatret, var det naturligvis *Det kgl. Teater*. Indtil 1874 havde man klaret sig med den gamle, alt for lille teaterbygning, men omsider fik man et teater, der var en storstad værdigt. Mange syntes, at det nye kgl. Teater var for stort. Kunne musikken nu klinge ordentligt i det store rum, og kunne tilskuerne på galleriet øverst oppe høre, hvad der blev sagt på scenen? Men alt var såre godt, og københavnernes var glade for teatret.

Ordsproget over sceneåbningen *Ei blot til Lyst* fulgte med, og man spillede da også både tragedier og

komedier på Nationalscenen. Holbergs komedier blev opført, og blandt datidens største fortolkere af Holberg må nævnes *Ludvig Phister* og *Olaf Poulsen*.

Nyere værker fandt også vej til Det kgl. Teater. Da *Henrik Ibsens* skuespil »Et Dukkehjem« blev opført i 1879, vakte det stærkt røre. Man forstod ikke helt, hvorfor den kvindelige hovedperson *Nora* så ubøjelig gik sin vej – man syntes ikke at stykket var »færdigt«, når tæppet gik ned. Man var så vant til, at handlingen i et skuespil endte »godt«. Stort bedre gik det ikke, da Ibsens drama »Vildanden« i 1885 blev opført for første gang.

Københavnernes ville *underholdes*. De lette skuespil, herunder alle klassikerne: *Genboerne*, *Rescensenten* og *Dyret* og *Elverbøj*, for blot at nævne nogle enkelte, spillede ofte.

Også operaen og balletten holdt

til på Det kgl. Teater. Af operaer opførte man Mozarts og Rossinis værker. I 1860'erne blev Gounods *Faust* en stor musikbegivenhed, og fra 1870'erne kom *Richard Wagners* operaer til København som noget helt nyt og spændende. Operapersonalet var ikke stort og var delvis hentet fra skuespillernes rækker. De fleste af de mandlige operaroller blev tildelt *Peter Schram*. I 1893 debuterede *Vilhelm Herold*, og han blev straks københavnernes erklærede yndling. Hans tenorstemme hørtes gennem en lang årrække i Verdis og Puccinis operaer.

Ballettens store navn i forrige århundrede var *August Bournonville*. I 1848 havde han taget sin afsked som danser, men blev derefter ballettens leder og instruktør indtil 1877. I sine unge år var han meget tyrannisk og var derved årsagen til at en ung balletdanserinde, *Lucile Grahn*, forlod Danmark og skabte sig en strålende karriere i udlandet.

I sine ældre år var Bournonville den elskelige mester, om hvis dygtighed og erfaring ingen tvivlede. Det er i øvrigt Bournonville, der har

skabt en række af de balletter, der endnu opføres, f.eks. *Napoli* og *Livjægerne på Amager*.

Det var de skiftende teatercheferes store hovedpine at få det kunstneriske personale til at samarbejde. Syntes en skuespillerinde f.eks., at der ikke var roller nok til hende, eller var hendes roller for små, skabte det en dyb utilfredshed og oprørstrang hos hende.

I gamle dage kunne man sætte genstridige skuespillere i den særlige arrest for de »kgl. betjente« – det vi i dag kalder statstjenestemænd. Fængslet lå i en bygning i Vester Voldgade og blev kaldt *Blåtårn*. Det varede sjældent længe før fang^{en}en bøjede sig under disciplinen igen.

Det kgl. Teater indtog førstepladsen, og de andre teatre blev kaldt *sekond-teatre*. Blandt dem var der *Casino* fra 1847 og *Folketeatret* fra 1857. Som nogenlunde jævnbyrdige var der en stærk konkurrence mellem dem. Det gjaldt om at komme først med de nye teaterstykker. Begge teatre opførte fortrinsvis folkekomedier og operetter.

Offenbachs operette *Orfeus i Un-*

Uden for Folketeatret i Nørregade. Den oplyste indgang dannede også dengang den festlige optakt til en teateraften. Træsnit fra Illustreret Tidende.

derverdenen satte København på den anden ende, da den havde premiere på Folketeatret i 1860.

Casinos store »kassestykker« var *Jorden rundt i 80 Dage* og *Den glade Enke*. Også dans fik indpas på Casino. Således havde teatrets direktør *Erik Bøgh* i 1858 engageret en spansk danserinde *Pepita d'Oliva*, hvis optræden blev en dunderende succes.

Hun var smuk, og hun var fyrig. Begejstringen for hende gik over alle bredder. Teatret var fuldt aften

efter aften, og ivrige mandfolkeøjne slugte skønheden gennem kikkerterne. Københavnerne spiste *Pepita-kager*, børnene suttede *Pepita-bolsjer*, mændene røg *Pepita-cigarer*, og de unge dansede den *Pepita-polka*, som *Lumbye* havde komponeret.

På Folketeatret ansatte man i 1902 en knap tyveårig ung skuespiller, der havde gået på Det kgl. Teaters elevskole og havde debuteret på teatret samme år. I seks år blev han skolet gennem forskellige roller på Folke-teatret, hvor hans far tidligere havde

optrådt og dramatiseret en lille novelle til den endnu så yndede folkekomedie »Nøddebo Præstegård«. Ingen vidste dengang, at den unge mand skulle blive Danmarks største skuespiller i vore dage. Det var *Poul Reumert*.

I 1883 fik København et stort nyt teater. Det blev opført ud til Jernbanegade og Halmtorvet, som senere blev til *Rådhuspladsen*. Teatret blev opkaldt efter Christian IX's datter, den russiske kejserinde *Dagmar*.

Dagmar-teatret havde sin glansperiode i årene 1897–1909, da den glimrende skuespiller *Martinius Nielsen* var direktør for teatret. Nye stykker blev sat op med korte mellemrum, og det københavnske publikum var så begejstret, at Det kgl. Teater virkelig kunne mærke konkurrencen. Desuden lønnede han sine skuespillere godt, og sikrede sig derved en udmærket stab, således at teatret kunne melde udsolgt så godt som hver aften. 1937 blev teatret revet ned, og en biograf i ejendommen *Dagmarhus* fører nu navnet videre.

Dagmar-teatrets bygherre var den

engang så kendte entreprenør Hans Hansen, der på grund af sit præstelige udseende, sort tøj med stort fuldskæg og sagtomdigt væsen, blev kaldt *Hellig-Hansen*.

I begyndelsen af 1880'erne havde han opført det store forlystelses-etablisement *National*, som ved sin indvielse bl.a. præsenterede noget helt nyt for de undrende københavnere: *elektrisk* lys fra en lyskaster i hjørnetårnet.

Nationals store trækplaster i 1890'erne var revysangerinden *Dagmar Hansen*. Hun var køn, og med sin blanding af pikant dristighed og elskværdig borgerlighed opnåede hun en vældig popularitet.

Biografer kom sent til København. Ganske vist havde Edison for længst opfundet *kinematografen*, men de færreste regnede dengang med, at der var nogen særlig fremtid i fremvisning af levende billeder.

Hoffotograf *Elfelt* producerede den første *spillefilm*, »Henrettelsen«, i Danmark. Den varede tre minutter. Man så en »dødsdømt« blive ført gennem buegangen ved Christiansborg Slots ridebane på vej

I gamle dage kaldte man film for »levende billeder«. I 1898 åbnede hoffotograf Elfelt den første biograf, PANORAMA, på selve Rådhuspladsen.

til skafottet. Også *dokumentarfilm* blev produceret. Elfelt optog nogle scener med balletmester Hans Beck og glimt af digteren Holger Drachmann.

I 1898 åbnede Elfelt en biograf, PANORAMA, midt på Rådhuspladsen, men først i 1905 begyndte dansk film for alvor, da Ole Olsen stiftede *Nordisk Films-Kompagni*.

Udover teatre og varieteer havde københavnere andre muligheder for at komme ud og opleve noget spændende. De kunne gå i *circus*.

Et af de første og største cirkus-selskaber, der gæstede København, var *Cirkus Renz*, der i 1860 lod opføre sin egen bygning på Gyldenløves Bastion, omtrent hvor Rådhuset ligger i vore dage. Den 28. maj

var der premiere, og åbningsforestillingen oversteg alt, hvad københavnerne nogensinde tidligere havde set.

Cirkus Renz rådede over 76 heste og 100 artister, og der var plads til 3.000 mennesker på tilskuerpladserne. Desuden var der en kongeloge, hvor Frederik VII og grevinde Dagmar et par gange i sæsonens løb var gæster.

En anden af artisterne fra den første sæson hed *Gotthold Schumann*. Det er hans efterkommer, der sommer efter sommer vender tilbage til København, som også i vore dage nødtigt ville undvære Cirkus Schumann.

Endelig var der direktørens niece, ryttersken *Kätchen Renz*, som hurtigt blev københavnernes yndling. Hun kom hurtigt til at sætte sin onkel grå hår i hovedet. Ved forestillingen den 14. juli var hun forsvundet og vendte ikke tilbage, så programmet måtte lægges helt om. Efterhånden kom den rette sammenhæng for dagen, og københavnerne fik en spændende kærlighedshistorie at høre.

Blandt cirkusartisterne var en ung fransk akrobat, som hed *Louis Godefroy*. Da Renz opdagede, at *Kätchen* og Louis havde et godt øje til hinanden, frigjorde han sig for kontrakten med Godefroy, som derefter rejste bort – men *Kätchen* rejste med og måtte findes og bringes tilbage med politiets hjælp.

Man kan let forestille sig, hvilken modtagelse hun fik af sin noget tyranniske onkel. *Kätchen* skrev til Godefroy, som nu optrådte i Kristiania – nuværende Oslo – om hjælp, og han arrangerede en bortførelse fra København. Renz havde naturligvis taget sine forholdsregler mod, at hans lille primadonna skulle stikke af på ny og sørget for, at hun aldrig var alene.

En morgen, da *Kätchen* med sin »selskabsdame« var færdig med at bade på Rysensteens badeanstalt, låste hun damen inde i badekabinen og sprang ind i en droske, der holdt

Fra en festforestilling i Cirkus Renz. Det er cirkusdirektøren selv, der præsenterer 12 hvide hingste, som på tilråbet »hoch« rejser sig på bagbenene. Træsnit i Illustreret Tidende 1886.

parat, og som kørte hende til bane-
gården, hvorfra hun kørte med toget
til Nyborg. Et norsk skib bragte
hende derpå til Kristiania, hvor hun
omgående blev viet til Godefroy. To
timer efter bruste bifaldet hende i
møde, da hun red ind på manegen i
det cirkus, hvor hun nu optrådte
sammen med sin mand.

Tivoli var en succes fra sin start i
1843. Grundlæggeren, løjtnant *Ge-
org Carstensen*, havde med stort be-
svær opnået tilladelse til at anlægge
sin forlystelsespark på fæstningster-
rænet, som byens kommandant ellers
vågede nøje over. *Tivoli* var anlagt
på et meget smukt sted. Det lå ud til
bredden af *Stadsgraven*, der i zig-
zaglinie fortsatte fra Vesterport til
Kalvebod Strand. På den anden side
af *Stadsgraven* rejste sig den grønne
vold, kronet af store, gamle træer.

Midt i *Stadsgraven* lå en stor og en
lille ø. Den store ø indgik i *Tivoli*,
forbundet med det øvrige *Tivoli* ved
en bro, og den lille blev lejet ud til
selskaber. Den blev kaldt *Capri*. Af
Stadsgraven er i vore dage kun *Tivo-
lisøen* tilbage, og Øen er blevet land-
fast; det er her *Dansetten* nu ligger.

I store træk var forlystelserne i
Tivoli de samme som nu. Der var
pantomimeteater, *koncertsal*, cirkus-
forestillinger på *Plænen*, *rutscheba-
ne* – og så naturligvis mange restau-
ranter.

Pantomimeteatrets mest berømte
Pierrot var *Niels Henrik Volkersen*,
der nu har sin statue i *Tivoli*. Han
havde rollen i næsten 50 år. I kon-
certsalen præsenterede komponisten
og dirigenten *H. C. Lumbye* den ene
nye polka eller galop efter den an-
den, og hans sprudlende musik spil-
les endnu i vore dage, tænk blot på
Champagne-galoppen.

Rutschebanen var meget primitiv,
set med nutidens øjne. Man gik op i
et trætårn og satte sig i en lille vogn,
der rullede ned ad en bølget bane,
som endte forneden i et tilsvarende
tårn overfor. Her stod to stærke
mænd, som greb fat i vognen og
standsede den. Havde man ikke fået
nok, kunne man gå op i dette tårn
og trille en tilsvarende tur tilbage til
udgangspunktet.

Dengang som nu satte det store
fyrværkeri et festligt punktum for en
tivoliaften.

De store middage

Selskabelighed i hjemmene

Ganske vist gik mange københavnere ofte ud og morede sig, men *hjemmet* var og blev dog familiens centrum. Hvad man end kan mene om klunketidens hjem, kan man ikke frakende dem, at de var *hyggelige*.

Når den kolde vind susede gennem gaderne om vinteren, buldrede ilden i den store kakkelovn i dagligstuen. De tunge, frynsede portierer var trukket for, så ingen træk udefra kunne trænge ind. De klunkebehangte armstole med plyssæder blev skubbet hen til det store ovale bord, og husets bedste petroleumslampe båret ind og stillet midt på bordtæppet. Så kunne hele familien samles her med deres forskellige gøremål.

Manden i huset skulle gennem en eller to aviser, og børnene savnede heller ikke beskæftigelse. Var de i skolealderen, skulle lektierne læses

inden sengetid, og de mindre børn sad med deres legetøj og håbede, at deres mor helt glemte at putte dem i seng, hvis de sad musestille.

De voksne børn var naturligvis ofte ude for sig selv, men holdt alligevel mere til i hjemmet end i vore dage. De store piger kunne sidde med fint sytøj, hvis de ikke hjalp deres mor med reparationsarbejdet. De broderede, hækledede og strikkede – der var altid en fødselsdag forude, hvor man skulle bruge en gave.

I de tider blev det ikke anset for passende, at unge kvinder søgte en uddannelse eller gik ud i erhvervslevet på lige fod med unge mænd. Udover de særlige kvindelige sysler, kunne en ung pige derimod dyrke *musik*, f.eks. klaverspil eller sang. Blev hun dygtig, var det selvfølgelig, at hun bidrog til aftenhyggen i hjemmet ved at spille for de øvrige familiemedlemmer.

Talte man ikke om døgnets begivenheder inden for familie- eller vennekredsen, kunne det ske, at der blev læst højt. En ny roman af Herman Bang eller I. P. Jacobsen var en god anledning til højtlæsning, og så fik hele familien på én gang kendskab til bogen.

Havde man besøg af enkelte venner eller slægtninge, forløb aftenen stort set på samme måde; måske tændte man et par lamper yderligere og gjorde lidt mere ud af aftenteen.

Men så var der festaftenerne, *de store middage og ballerne*. Disse begivenheder krævede stor plads, rigelig hjælp – og solide økonomiske forhold. Det var derfor kun en ganske lille del af befolkningen, der kunne tillade sig denne form for selskabelighed; alligevel taler man ofte om *de store middages tidsalder*.

Mange københavnere, der selv har oplevet den tid, har i deres erindringer fortalt om de store fester. Fru Zelia Andrup tilbragte sin barndom i 1890'erne i en stor lejlighed i Dronningens Tværgade.

Fru Andrup fortæller, at man flere dage før en stor middag kunne

føle uroen i huset. Der blev pudset sølvtøj og gjort ekstra rent. Middagens sammensætning blev drøftet med kokekonden, som begyndte madlavningen dagen i forvejen.

Det var skik dengang, at en middag skulle være på 6–8 retter mad, f.eks.: 1) suppe, 2) fisk, 3) fugle, vildt el. lign., 4) en saltret, 5) steg, 6) ost, 7) dessert og 8) frugt.

Hver ret krævede sin egen vin: sherry til suppen, rhinskvin til fisken, let rødvin til de to næste retter, bourgogne til stegen og osteretten, mens man til desserten bød hedvin, f.eks. portvin eller madeira.

I vore dage, hvor konserves og dybfrosne fødevarer er en lettelse i al madlavning, gør man sig næppe begreb om, hvor enormt et arbejde det var at stille en virkelig fin middag på benene.

Til fisken var der fint udstukne kartofler og en lækker *sauce hollandaise*. Til den lette kødret var der *pommes frites*. Saltretten kunne være kold hamburgerryg eller letrøget skinke, rullet op i små kræmmerhuse.

Stegen var hovedretten. Man valg-

te enten kalve-, okse- eller lamme- steg. Flæskesteg var ikke »fint«. Hertil blev serveret grøn salat, stegte løg, kastanier, bønner, ærter, asparges og oliven- eller champignonssuace samt forskellige slags syltetøj og gelé.

Man har ikke svært ved at forestille sig, at *osteretten* og *desserten* i særlig grad kaldte på fantasien, og mangen en middagsgæst har sikkert med sorg »odelagt« et kunstværk af en islagkage, når det første stykke skulle skæres.

Frugten blev serveret i store krytstalskåle. Æblerne var poleret spejlblanke og valnødderne pillet ud af skallerne og med pincet én for én befriet for den gullige hinde.

Om eftermiddagen før festen ankom *damefrisørinden* med sine krøllejern. Så fik husets frue og de voksne døtre håret ordnet og sat op.

Inde ved spisestuebordet, der var pyntet med blomster i sølv- og krytstalvaser, blev de store lysestager med mange lys gjort klar af en stiv og højtidelig herre – *lejetjeneren*.

Endelig var hele familien klædt om og klar til at modtage de første

gæster i den største stue, hvor alle lys var tændt. Så kom gæsterne. Herrene var i kjole og hvidt og bar deres ordensdekorationer. Ret kort efter, at de sidste gæster var ankommet, blev fløjddørene til spisestuen slået op, og man kunne sætte sig til bords. På en brøkdel af den tid, der var anvendt til forberedelserne, blev al den gode mad spist under talrige lovprisninger til værtinden for hendes strålende middag.

Når middagen langt om længe var forbi, rejste man sig og gik ind i de andre stuer. Damerne samlede sig i dagligstuen, mens herrerne gik ind i herreværelset, hvor der blev budt store cigarer. Mens damerne talte om deres håbløse tjenestepiger og udvekslede opskrifter, kunne man fra herreværelset høre latterbrøl gennem døren. Det fortalte, at man var nået til de historier, som helst ikke skulle høres af kvinder eller børn.

Senere på aftenen kom herrerne ind for at underholde damerne ved teen, der blev serveret med småkager ved 22-tiden. En timestid senere var de bestilte vogne ankommet, og så var festen forbi.

Et balkort. Forsiden er dekoreret med en romantisk udseende ung dame i elegant kjole med tournure. Sådanne balkort blev for mange kvinder en kær erindring fra deres ungdom. Begge balkort stammer fra Nationalmuseets klunkehem.

Ballerne blev som regel holdt for de voksne børn, der endnu boede hjemme. Alt foregik efter en fastlagt plan. Først blev der udsendt trykte invitationer. Søndagen før ballet måtte alle de unge herrer, der

ikke tidligere havde været i huset, møde op personligt for at takke for indbydelsen.

På selve aftenen var husets døtre naturligvis i det helt store skrud; i kjoler af silke eller tyll og med lange handsker og en vifte som uundværligt tilbehør.

I entréen fik hver gæst udleveret et *balkort*; det var et lille dobbeltkort med guldtryk. Til hvert kort var der fæstnet en tynd blyant i en silkesnor, lyserød til damerne og lyseblå til herrerne. På balkortet var aftenens forskellige danse trykt, og på de punkterede linier var der udfor hver enkelt plads til et navn, idet herrerne før ballet blev indledt gik rundt og bukkede for damerne og udbad sig en af dansene, hvorefter den udvalgte rødmende skrev sit navn i kavalerens kort, mens han skrev sit i damens.

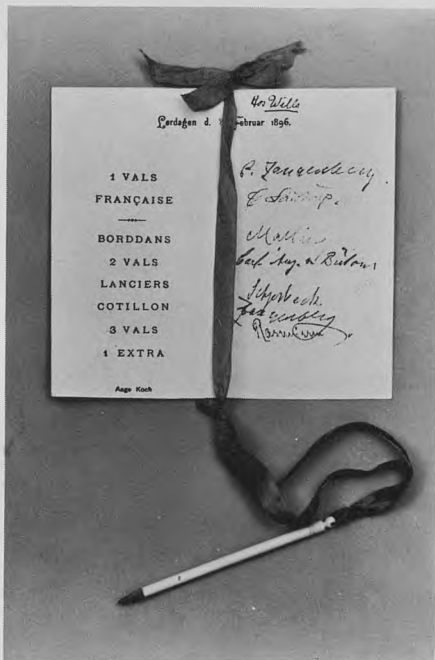
Så blev alle møbler i spisestuen flyttet ind til væggen, og den ledende herre, der skulle »åbne« ballet – sædvanligvis husets ældste søn – klappede i hænderne med de elegante, hvide glacéhandsker, hvorefter de par, der havde aftalt den før-

ste dans, marcherede ind i stuen til takterne af Riberhus-marchen eller en festplonaise.

Midt under dansen var der en pause, hvor der blev budt forfriskninger, og de dansende kunne dampe af. For svede, det gjorde man. Herrerne havde ekstra flipper med, således at de med mellemrum kunne skifte, når stivelsen gik af flippen, og den sank sammen som en våd klud om halsen.

Lanciers var en meget yndet dans, som alle skulle deltage i. Det var et flot syn, når den blev danset, for alle kendte naturligvis de enkelte »ture« til fuldkommenhed. Til sidst beordrede ballets leder, at man dannede en *kæde*. Så tog alle hinanden i hænderne, og i en lang kæde løb man for fuld fart gennem hele huset, helt ned til køkkenet med en tur rundt om de forbløffede tjenestepiger, og tilbage til stuen, hvor man forpustet standsede.

Så var det tid at holde op. De unge damer blev afhentet af stuepigerne fra deres eget hjem; det var ikke passende at blive fulgt hjem af en af herrerne, endsige gå alene.

Balkortets inderside, hvor de inklinerende herrer har skrevet deres navn ud for de ønskede danse. Man må håbe, at den unge dame også fandt en kavalier, da 1. ekstra-vals begyndte!

Ballet var forbi, men endnu en ceremoni måtte overholdes. Søndagen efter festen skulle alle de deltagende herrer personligt møde op hos værtsfolkene for at takke for den dejlige aften.

Frokost i det grønne

Sommerudflugter

I Frederik VI's tid talte man om den *årlige* skovtur; begivenheden man glædede sig til flere uger i forvejen og talte meget om i den efterfølgende tid. Efterhånden som tiderne skiftede og københavnerne ikke længere var så nøjsomme, blev den årlige skovtur til flere udflugter i sommerens løb.

Man behøvede ikke at tage så langt bort for at komme væk fra byen og dens brolagte gader. Endnu var *Frederiksberg* et yndet udflugtssted med talrige forlystelser. Kunne man ikke længere som i gamle dage se den kongelige familie sejle rundt i Frederiksberg Haves kanaler, kunne man sætte sig ved Runddelen, hvor statuen af Frederik VI var opstillet ved havens indgang.

I øvrigt kunne man gå dejlige spadsereture i selve haven og i Søn-

dermarken, der begge grænsede op til marker og enge – man var helt på landet. I et hjørne af Frederiksberg Have var *Zoologisk Have* blevet åbnet 1859.

Forfriskninger kunne man få mange steder. I selve Frederiksberg Have lå *Josty's Pavillon*, som endnu eksisterer, og ud til Pile Allé lå *De små Haver*, hvoraf enkelte stadig er tilbage. På Frederiksberg Allé kunne man besøge *Sommerlyst* eller *Alleenberg*, som var fyldt til bristepunktet hver søndag eftermiddag hele sommeren igennem.

Ville man nordpå langs det friske Øresund, mødte man først *De fattiges Dyrehave* ved Kalkbrænderiet. Den lå, hvor Strandboulevarden krydser Århusgade i vore dage. Her

En af de små beværtningshaver i Pilealléen. Tegning af Alfred Larsen ca. 1890.

Alm.

F.H. Sol.

En sommersøndag ved Bellevue. Bygningerne i baggrunden hører til Klampenborg Kuranstalt. Illustreret Tidende 1873.

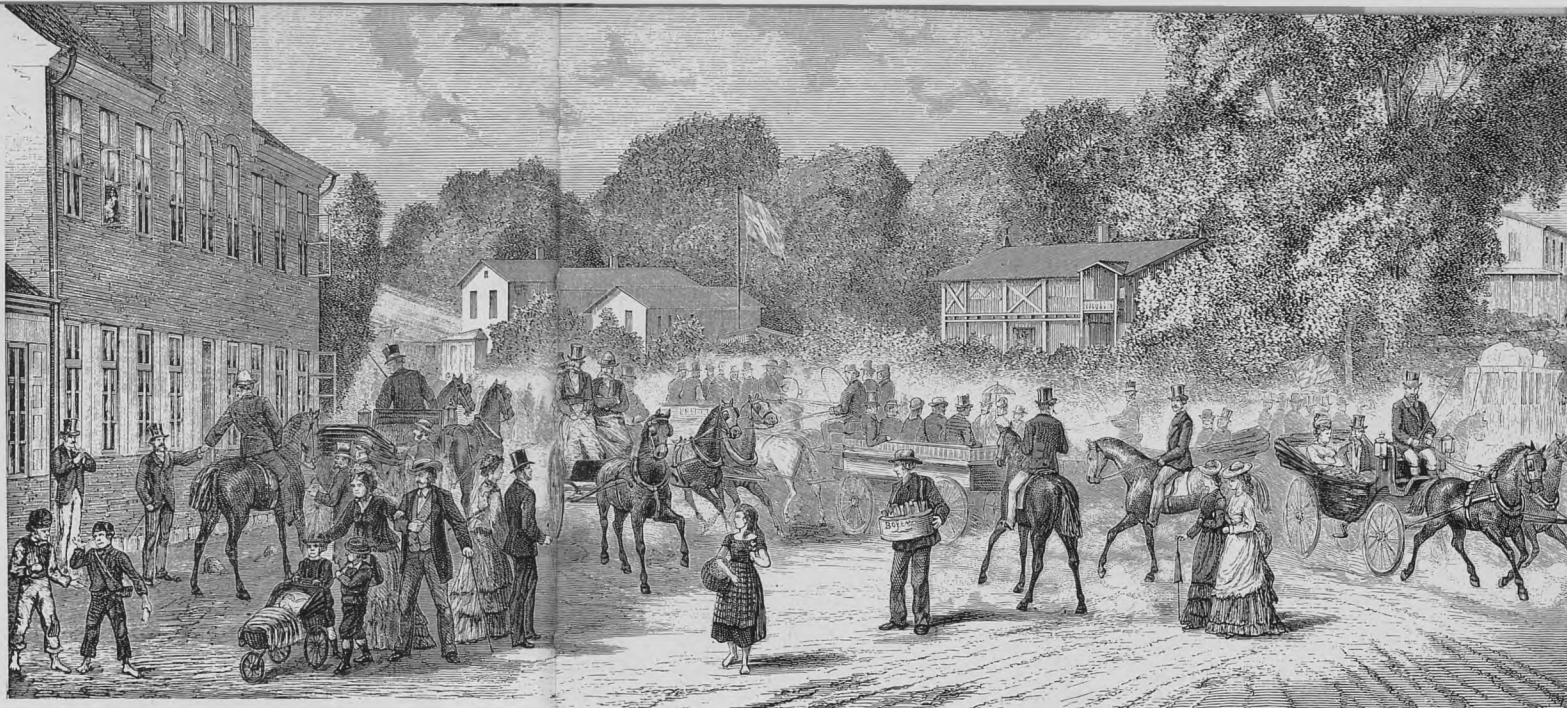
var beværtninger, keglebaner, gynger og karrusseller. Publikum bestod hovedsageligt af småhandlende og håndværkssvende.

Mange foretrak at komme længere nordpå, til *Charlottenlund*. Her lå, tæt ved Charlottenlund Slot, der i sidste halvdel af forrige århundrede var sommerresidens for kronprins Frederik, den senere Frederik VIII, traktørstedet *Over Stalden*, som var et meget søgt udflugtssted om sommeren. Navnet kommer af, at restaurationslokalerne var indrettet på loftet over en stor staldbygning.

Fra begyndelsen af 1860'erne kunne man tage med toget fra København til *Klampenborg* eller *Lyngby*.

Togvognene til Klampenborg var endda i 2 etager, så banen stod bedst muligt rustet til den store trafik i Dyrehavsbakke-tiden.

Selve Dyrehaven så ikke stort anderledes ud end i vore dage. Her yndede mange københavnere også dengang at gå lange ture. Man kunne så

slutte med frokost på Rådvad Hotel, som dengang blev kaldt *Fileværket*, eller tage på *Dyrehavsbakken*, hvor der også dengang var et utal af forlystelser at vælge imellem.

Kirsten Piils Kilde er i vore dage kun kendt af ganske få, skønt det er den, der var anledningen til at Dyrehavsbakken opstod. Endnu over midten af forrige århundrede havde man ikke været på »Bakken«, hvis man ikke havde drukket et glas vand fra kilden.

Der var stadig mange, der kørte i hestevogn til Dyrehaven, hvad enten man tog med *kapervogn* eller i eget køretøj. Enkelte betragtede Dyrehaven som mål for en *ridetur*. Det var kun de færreste, der havde råd til at ride, så en elegant rytter gjorde samme indtryk på damerne dengang, som en ung mand med en rød sportsvogn gør i vore dage.

Man kunne dog klare sig med at møde op i ridedragt og forinden stævnemødet spænde de elegante

sporer på ridestøvlerne. Så kunne ingen se, at hesten manglede.

Mange københavnere tog med toget til *Lyngby*, hvorfra der var mange udflugtsmuligheder. Man kunne gå gennem den hyggelige hovedgade op til *Sorgenfri Slot*, hvor der var en dejlig park med skyggefulde træer. Christian VIII's enke, dronning *Caroline Amalie*, åbnede gæstfrit slotshaven for besøgende og sad selv i et lysthus og så folk fornøje sig i parken.

Københavnnerfamilie på skovtur. Man har lejet sig i skovbunden på et stort tæppe. Manden har smidt jakken og taget den næstmindste på skødet; moderen tilhøjre tager sig af den nyfødte. Elfelt foto.

Fra Lyngby gik der små dampbåde til *Frederiksdal*, hvor der ikke blot var en kro med en stor og hyggelig have, men også mulighed for dejlige ture til *Hjortholm* og skovene omkring *Furesøen*. Gik man turen tilbage til Lyngby, kunne man gå ad *Prinsessestien* langs *Mølleåen*.

Jernbanen til Klampenborg fik en konkurrent i dampskibsforbindelsen. Mange foretrak den friske sejltur langs kysten. Efterhånden som københavnernes fik øjnene op for de skønhedsværdier, *Strandvejen* langs *Øresund* bød på, blev det populært at ligge på landet ved *Øresundsky-*

Tre badepiger bliver overrasket af regnvejr på vej op fra badet. Nu gælder det om at få tøjet på så hurtigt som muligt og komme i læ. Det ser meget indviklet ud, ikke mindst for den pige, der samtidig holder en paraply. Elfelt foto.

sten. De velhavende byggede sommervillaer, andre lejede sig ind for en måned eller to hos fiskerne i Skovshoved eller Tårnbæk. Det var især disse landligere, der benyttede dampskibene.

Det myldrende badeliv kendte man ikke. Badning foregik fra badean-

stalter eller i det mindste badebroer med aflukkede kabiner, og badning fra fri strand fordrede, at især kvinder var særdeles påklædt, med sko, strømper, skørt, bluse og stor hat på, når de gik i vandet. På dette område er der unægtelig sket en stor forandring i tiden op til vore dage.

Store Bededags aften

Omkring et gammelt københavnerbillede

På Københavns Bymuseum hænger et maleri, som er malet for over hundrede år siden, i 1862, af *Andreas Herman Hunæus*.

Billedet er meget interessant af flere forskellige grunde. For det første er det et billede af livet i København omkring 1860. Man ser datidens klædedragter, folks udseende og manerer, og man ser et parti af det gamle København, der delvis findes endnu.

For det andet viser det en situation. Kvinden til venstre i forgrunden, som tilsyneladende er fordybet i samtale med sin ledsager, trækker op i sin kjole, således at man kan se hendes ene fod. Det er så dristig en bevægelse, at de to herrer i forgrunden, der går imod hende, øjeblikke-

ligt bemærker det, og betragter hende nøje gennem deres lorgnetter.

Endelig har billedet interesse, fordi maleren har gengivet en række kendte københavnere. Det har endda medført tilløb til en skandale – men herom senere.

Maleriet blev vist på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1862 og hed: *På Københavns Vold; Aftenen før Store Bededag*. Det var skik allerede dengang at fejre Store Bededagsaften med te og friskbagte, varme hveder. Men før familie og venner samledes om bordet, skulle man gå en tur på volden, ikke blot for at nyde det spirende forår, men også for at møde de andre københavnere. Til en sådan promenade, hvor man så – og blev set, var man naturligvis iført sit bedste tøj. Alle byens kirkeklokker ringede i en hel time, og når klokkerne forstummede klokken 8, gik man hjem til tebordet.

Den vold, der dengang omgav hovedstaden, havde en bred sti på den højstliggende del, som man kaldte *voldkronen*. Normalt gik kun vagtpatruljerne heroppe, hvorfra der var udsigt over forstæderne og landet til den ene side, og byens røde tage og mange spir til den anden side. Kun denne ene aften om året valfartede københavnernes til promenade på stadens vold.

Hunæus har valgt den strækning af Østervold, der dengang strakte sig mellem Sølvgade og Østerport. Enkelte af de huse, man ser mellem træerne, ligger endnu i Østervoldgade mellem Stokhusgade og Nyboeder, hvis lange, røde tage ses i baggrunden til venstre. Møllen, man skimter i det fjerne mellem to af træerne, er Kongens Mølle i Kastellet.

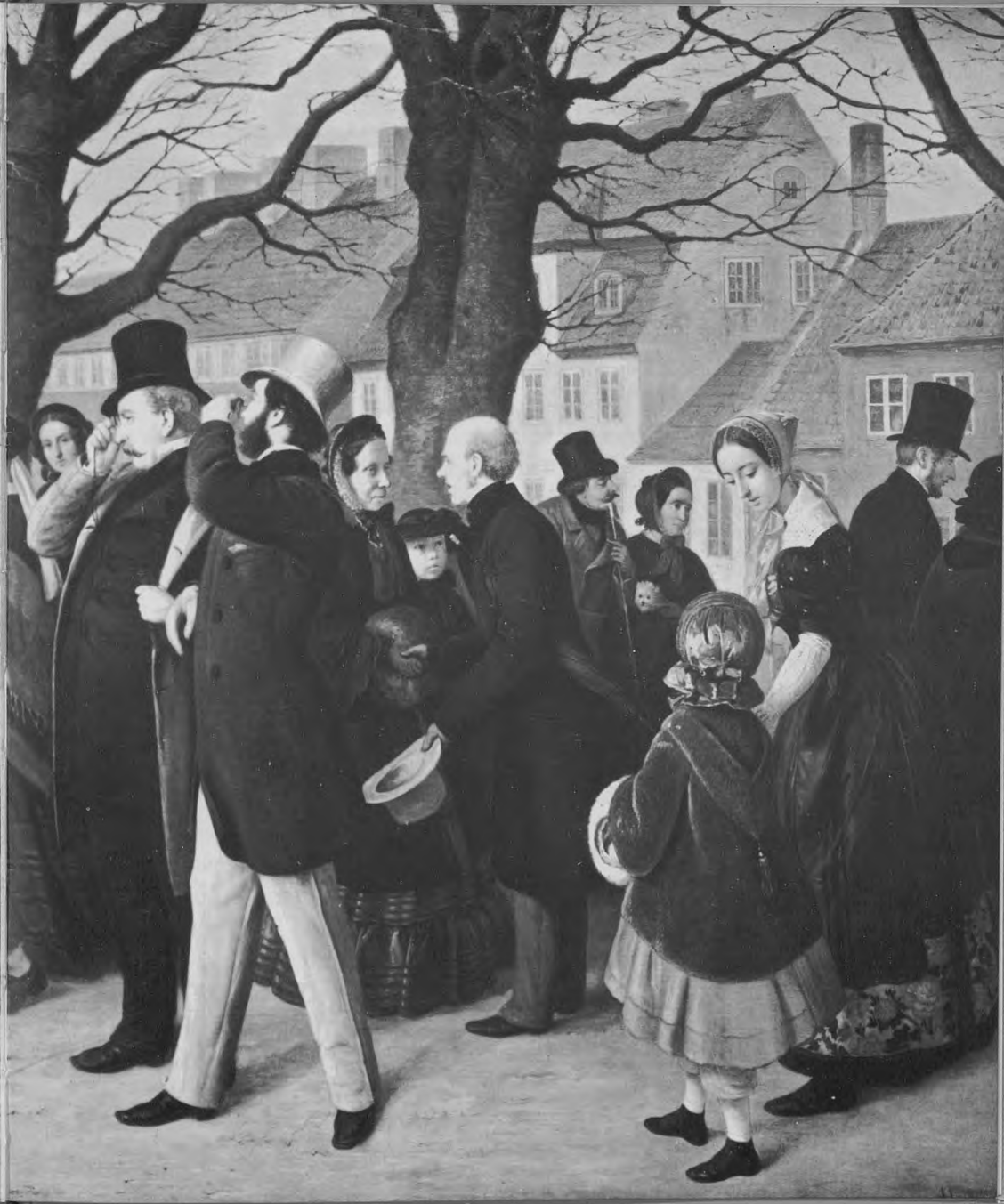
Til venstre i billedet sker der noget. En ældre herre i officersuniform skrider hilsende frem med sin hustru under armen. Folkemængden viger til side, stiller sig op med front mod det aldrende ægtepar og hilser ærbødigt. Det er den 71-årige arveprins *Ferdinand*, broder til Christian VIII,

og hans jævnaldrende hustru, arveprinsesse *Caroline*, datter af Frederik VI. Alle i København kendte og elskede dette snurrige gamle ægtepar; et levn fra Frederik VI's og enevældens dage.

De fire deltagere i den lille dramatiske situation, som er beskrevet foran, er fra venstre fru *Wilhelmine Richter*, som var gift med en hvidevarehandler, der havde butik i Pilestræde, netop i samme ejendom, hvor Hunæus havde sit atelier på kvisten.

Den mand, fru Richter går arm i arm med, er en af datidens kendte ungarle, handelsagent *M. J. Philipson*, også kaldet *Brille-Philipson*.

Der har gennem tiderne været gisnet meget om, hvem de to herrer i midten er. Manden med den lyse cylinderhat og de lysegrå bukser kan være forfatteren og journalisten Aron Meir Goldschmidt – efter udseendet at dømme. Snarere kan det være en af lærerne ved døvstumme-instituttet i København, H. C. Lind, som Hunæus, der selv var døvstum, formentlig har sat stor pris på og ønsket at sætte et minde på denne måde. Den kraftige herre ved siden af i lys frak-

ke, er en svensk turist på besøg i København.

Fru Richters kjole hører til krinoline-moden, med så vældig en nederdel, at der gik 16 meter stof til den, og det var nødvendigt med et klokkeformet stativ af jernbånd eller hvalbarder, for at fremtrylle den rette facon. Den fodlange dragt slæber i støvet, men pludselig griber fru Richter i nederdelen og trækker så langt op, at man ikke blot ser hendes ene fod, men også et stykke af jernstativet, der bærer kjolen.

Man kan let forestille sig, at grosserer Richter blev vred, da han så sin kone afbildet med en fremmed mand under armen og i færd med at blotte sin fod. Det var dog ikke på Charlottenborg, at billedet vakte den store opsigt. Først da Hunæus var død i 1866, og billedet blev solgt til en forretning på Amagertorv, blev det udstillet og straks købt for en høj pris af den fornærmede ægtemand, der forøvrigt hængte billedet op i sin villa på Frederiksberg. Mere ærgrede det ham trods alt ikke.

Han ville dog ikke lade billedet komme uden for familiens kreds og

fik en bestemmelse herom indsat i sit testamente. Bestemmelsen må være blevet overset, for i 1911 blev maleriet skænket til Statens Museum for Kunst, som udlånte det til Københavns Bymuseum.

Der er imidlertid mange andre kendte personer på billedet. I baggrunden, foran træet til venstre, ses en gemytlig udseende ældre mand med kasket på hovedet. Det er en kendt københavnsk bagermester ved det besynderlige navn *Joachim Juby*, endda oldermænd i bagermesterlavet.

Umiddelbart til højre for ham ses en dame med et stort, lyst slag. Et sådant kaldte man et *overkast* eller et »*sortie de bal*«. Det er balletdanserinden, jomfru *Lauritze Juul* fra Bournonvilles balletkorps på Det kongelige Teater.

Foran træet til højre ses en ældre herre, der med hatten i venstre hånd og paraplyen under armen hilser hjerteligt på en værdigt udseende dame. Manden er hofforgylder *P. Chr. Damborg*, der lavede gulddrammer, og som bl. a. er mester for den smukke ramme, der sidder omkring maleriet. Damen er byens førende

modehandlerinde, madam *E.D. Juul*, der var først med de nyeste franske moder fra huset Worth – datidens Dior.

Til højre for Damborg, helt i baggrunden, ses en mand, som eftertænksomt holder sin stok under hagen. Det er digteren *Christian Winther*, der også har vovet sig en tur på volden med sin kone Julie.

Der er næsten tradition for, at en kunstner, når han maler et stort billede med talrige personer, afbilder sig selv et eller andet sted. Hunæus har ikke dannet undtagelse; han ses yderst til højre, set skråt bagfra, rimeligvis med sin kone ved siden af.

Så beskeden en plads har han ikke givet sine børn. Den lille, yderst velklædte pige i forgrunden til højre er hans datter, ledsaget af barnepigen, der optræder i en prægtig egnsdragt. Læg mærke til den lille piges mame-lukker, kjolens struttende vidde og kåben med nedslået hætte, akkurat som vore dages duffelcoat.

Drengen i midten af billedet er malerens søn. Han er fremstillet som en dreng, der sælger friskplukkede violer i små kræmmerhuse.

Hovedbeklædningen, som også bæres af de to drenge til venstre i forgrunden, er den såkaldte *Garibaldi-hue*, kaldt således, fordi man i »Illustreret Tidende« kunne se den store italienske frihedskæmper – dengang alle drenges helt – gå med en sådan hue. Og så måtte en rigtig dreng jo også have sådan en!

Sandsynligvis er endnu flere af de personer, der ses på maleriet, mere eller mindre kendte københavnere. Der er ingen grund til at tro, at Hunæus har hentet ansigterne i sin fantasi. På den anden side er det nok troligt, at grosserer Richters vrede var uberettiget. Hunæus har set og tegnet fru Richter, men da hun kun var 33 år i 1862, og damen på billedet synes ældre, har han muligvis kun brugt lighedstræk, som for eksempel den karakteristiske buede næse.

Som tidsbillede er maleriet uvurderligt. Personernes klædedragt er nøjagtig indtil mindste detalje, og der er så meget liv over scenen, at man næsten synes at kunne høre de mange menneskers tale og gruset knirke under deres fodtrin.

Register

De med * mærkede sidetal angiver en illustration. f = følgende side. ff = følgende sider.

Annoncer 72*, 97*, 99f
Almindeligt Hospital 69, 73
Andersen, H. C., digter 114, 115*f
Arbejdsdagen 40f
Aviser 93ff

Bal 128*, 129*
Ballonopstigning 101, 107
Bang, Herman, forfatter 94f, 114
Bech-Olsen, Magnus, bryder 92*
Belysning 56
Berg, Chresten, journalist 93
Bergsøe, Paul, kemiker og forfatter 34, 41f
Bergsøe, Vilh., forfatter 74
»Berlingske Tidende« 93
Biler 87*f
Billedhuggerkunst 112f
Boligforhold 26ff, 31*, 32*, 33*, 44*, 45
Borgerrepræsentation 64
Brandvæsen 59, 60*, 61*ff
Brydning 92*
Butikshandel 40f, 43, 46f
Bystyre 64ff
Børnedødelighed 71
Børns arbejde 40

Carlsberg 104
Casino (1847) 118f
Charlottenborg-udstilling 1883 111
Christian den Niende 101ff, 105
Christiansborg 13, 60ff, 63*, 94f
Christianshavn 19

Cirkus 121f, 123*
Cykel 86ff, 90, 91*

»Dagens Nyheder« 93
Dagmar-teatret 120
Dagrenovation 39*
Dansk Bicycle Club 87, 90, 91*
Dansk Idrætsforbund 90
Demarkationslinien 8
Drikfældighed 28, 46, 66
Dyrehavsbakken 132

Ellehammer, C. J., opfinder 88
Estrup, J. B. S., statsminister 104, 105*

Film 120f
Finsen, Niels R., læge 74
Flyvning 88
Fodbold 91f
Folketeatret (1857) 118
Forlystelser 117ff

Gadesælgere 47
Gammel Torv 10, 11*
Gasforsyning 54
Gymnastik 90

Hammelbilen 87*, 88
Hestevæddeløb 91
Hovedbanegården 10, 84ff
Husholdningsudgifter 43ff
Hygiejne 73, 75*
Hørup, Viggo, journalist 93

Illustreret Tidende 97
Industrialisering 43

Jernbane 10, 84ff

Klampenborg Vandkuranstalt 74, 133*

Kloakering 54

Klunkestil 29ff

Klædedragt 48ff, 138*-139*, 140f

Koleraepidemi 73

Kommunehospitalet 16

(Den) kgl. danske Yachtklub 91

(Den) kongelige familie 101ff

(Det) kongelige Teater 117f

Kongens Nytorv 13

Krinoline 49, 140

Ladegården 68, 69*

Lægforeningens Boliger 20, 28

Lønninger 35f, 45

Magistraten 64

Malerkunst 110ff

Mellerup, Einer, politiinspektør 66f

Musikliv 113

»Nationaltidende« 93

Natrenovation 53

(Den) Nordiske Industri- og Kunstudstilling 1872 104

(Den) Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888 105, 106*f

Nørrebro 8, 16ff

Opfindelser 56ff

Politi 65*f, 67*

»Politiken« 93

Presse 93ff

Priser 43ff

»Rabarberkvarteret« 37

Reumert, Poul, kgl. skuespiller 119f

Rosenborg Brøndanstalt 74

Rung, Otto, forfatter 37, 51, 55, 76f

Rådhuspladsen 10, 107*

Samfundsklasser 34ff, 43

Samfærdselsmidler 10, 39f, 81, 82*, 83*f, 85*f, 87*f, 133

Sejlsport 91

Selskabelighed 125ff

Skillsingsviser 98-99*, 100, 104

Skoleforhold 76, 77*, 78*, 79*, 80*

Skøjteløb 89*, 90

»Social-Demokraten« 93

Socialforsorg 67ff

Socialister 37f

Spildevand 53

Spisevaner 41f, 126f

Sport 89ff

Sporveje 82*, 83*f

Storkespringvandet 108, 109*

»Strøget« 12f, 15*

Svømning 90

Sygdomsbekæmpelse 70f

Tandpleje 72

Telefon 57*

Tivoli 9*, 10, 102*, 124

Torvedage 10, 47

Tournure 49

Trommesalen 17*, 18

Tuberkulose 71

»Tøndemordet« 106f

Udflugter 130ff

Undervisning 77ff

Vandforsyning 52f, 55

Vesterbro 9, 18f

Vesterport 7*, 9

Willumsen, J. F., maler 111*f

Zoologisk Have (1859) 130

Østerbro 8, 13f

Østerport 9

Litteraturfortegnelse

- Bergsøe, Paul: De tre vinduer. Thaning & Appel 1945
- Cedergreen-Bech: Københavns historie i 800 år. P. Haase & Søn 1967
- Christensen, Villads: København 1840–1857. G. E. C. Gads Forlag 1912
- Dagligliv i Danmark I og II (Red.: Axel Steensberg)
- Gad, Peter Urban: Klunketiden på en anden måde. H. Hagerups Forlag 1949
- Hansen, H. G.: Jernbaneminder. Fremad 1962
- Historiske Meddelelser om København (Udk. siden 1907). Københavns kommunalbestyrelse
- Københavnerviv gennem et halvt århundrede I (1883–1912). Alfred G. Hassings Forlag 1938
- Lauring, Palle: Ude og inde i København 1850–1920. Gyldendal 1965
- Lindstrøm, Viggo: København i Tredserne. H. Hagerups Forlag 1913
- Linvald, Steffen: København har moret sig. Politikens Forlag 1966
- Muusmann, Carl: Firsernes glade København. Jespersens Forlag 1920
- Muusmann, Carl: Halvfemsernes glade København. Jespersens Forlag 1921
- Politikens Danmarkshistorie, bind 11 og 12. Politikens Forlag 1964 og 1965
- Rung, Otto: Fra min Klunketid – en hjemlig kavalkade. Gyldendal 1942
- Schiørring, Viggo: København under buelamperne. Hernovs Forlag 1945
- Strøget. Carl C. Christensen og Axel Henriques. H. Hagerups Forlag 1931
- Fortegnelsen omfatter kun et lille udsnit af den litteratur om København, der behandler perioden 1848–1906. Henviisninger til yderligere læsning kan søges i: Københavns Bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. Københavns Kommunebiblioteker 1957–67, bind 1–3 samt supplement I: 1951–65.